UDK: 351.778.2(497.5)''1941''
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 28. 1. 2026.
Prihvaćeno: 26. 2. 2026.
DOI: https://doi.org/10.22586/csp.v58i1.40708

Prehrana stanovništva na hrvatskom području od travnja do prosinca 1941. godine *

MARICA KARAKAŠ OBRADOV
Hrvatski institut za povijest
Zagreb, Hrvatska
karakasmar@gmail.com

U kolovozu 1939. osnovana je, unutar Kraljevine Jugoslavije, Banovina Hrvatska, a u rujnu je započeo Drugi svjetski rat. Banovinske vlasti rješavale su naslijeđene poteškoće s prehranom vezane za agrarnu prenapučenost i loše gospodarske prilike te za novonastale poteškoće prouzročene ratom u Europi i vremenskim nepogodama. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i uspostave Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941., uz postojeće mjere, uvodi se niz novih, vezanih za racioniranje hrane, provedbu otkupa i suzbijanje nezakonite trgovine. U članku se kronološko-tematski daje pregled uvođenja i provedbe navedenih mjera te poteškoće koje su ih pratile od travnja do prosinca 1941. na području Nezavisne Države Hrvatske te na hrvatskim područjima koja je anektirala Kraljevina Italija.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Nezavisna Država Hrvatska; anektirana područja; racioniranje hrane; otkup hrane; crno tržište / krijumčarenje / špekulacija; Komunistička partija

Uvod

U kolovozu 1939., netom prije izbijanja Drugoga svjetskog rata, osnovana je Banovina Hrvatska, ustrojbena jedinica Kraljevine Jugoslavije. Banovinske vlasti, suočene s ratnim ekonomskim uvjetima u Europi i lošim gospodarskim prilikama u zemlji, dodatno pogoršanim vremenskim nepogodama – sušom, tučom, poplavama i bolestima stoke – nastojale su nizom mjera poboljšati stanje, posebice prehranu stanovništva. Veće poteškoće pratile su opskrbu hranom na nežitorodnim područjima u Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, Dalmaciji i Hercegovini. Štednja hrane i uvođenje bezmesnih dana (utorkom i petkom) bili su na snazi od svibnja 1940. godine. U studenom 1940. donesena je naredba o osnivanju aprovizacionih ureda u gradskim i seoskim

* Ovaj članak nastao je u sklopu projekta *Političko ozračje i represija u Hrvatskoj i Jugoslaviji od 1941. do 1995. godine – selektivna sjećanja i interpretacije* (PoreHR), koji financira Europska unija programom NextGenerationEU, broj projekta 380-01-02-23-44.

općina, a u siječnju 1941. osnovan je Ured za opskrbu Banovine Hrvatske i objavljena naredba o racioniranoj opskrbi upotrebom potrošačkih iskaznica. U srpnju 1940. osnovana je otkupna ustanova – Povlašteno gospodarsko dioničko društvo Banovine Hrvatske (POGOD).[1] Od studenoga 1940. provodio se prinudni otkup viškova kukuruza, a od sredine ožujka sljedeće godine i pšenice, raži, suraži (napolice), ječma i brašna krušnih žitarica.[2] Kao glavni remetilački čimbenik u opskrbi prepoznati su trgovci – špekulanti, pa je Banovina od druge polovine prosinca 1939. počela s primjenom zakona o suzbijanju skupoće i nesavjesne špekulacije, prije uvedenog na državnoj razini.[3]

U Travanjskom ratu uslijedio je 1941. raspad Kraljevine Jugoslavije, a Ustaški pokret, osloncem na Njemački Reich i Kraljevinu Italiju, proglasio je uspostavu Nezavisne Države Hrvatske (NDH).[4] Prvo državno tijelo kojem su vlasti NDH dodijelile nadzor nad ustanovama i pojedincima koji su raspolagali hranom bilo je Povjereništvo za prehranu, a osnovano je 30. svibnja 1941.[5] Dana 21. lipnja 1941. zakonskim je aktom država preuzela isključivo pravo otkupa uroda žetve 1941., kao i raspolaganje zalihama iz 1940. godine. Tim se zakonom sav posao oko vršidbe, otkupa, rada mlinova te popisa potrošača i rada aprovizacija dodijelio Povjereništvu za prehranu.[6] Otkup poljoprivrednih proizvoda nastavio je provoditi POGOD, kojega će još tijekom 1941. naslijediti Plodina prikupni d. d.[7] Osnivanjem vlade NDH, 24. lipnja 1941., Povjereništvo za prehranu preimenovano je u Državno ravnateljstvo za prehranu.[8] Na samom kraju prosinca 1941. ukinuto je Državno ravnateljstvo za prehranu, a njegove poslove preuzeo je Odjel za narodnu opskrbu Ministarstva obrta, veleobrta i trgovine.[9] Ujesen 1941. osnovano je privredno re-

[1] *Gospodarsko zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske*, 14-15, 255, 265; ŠUTE, „POGOD i organizacija prehrane u Banovini Hrvatskoj", 439, 456.

[2] KOSNICA, „Socijalne i ekonomske odredbe u pravnom poretku Banovine Hrvatske", 86-87.

[3] ŠUTE, „Put za Donji Lapac", 260-261.

[4] Članak je usredotočen na istraživanje prehrane na hrvatskom području, a tek mjestimično se navode podaci za područje Bosne i Hercegovine, tada u sastavu NDH.

[5] „Zakonska odredba o osnutku Povjereništva za prehranu", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 17.

[6] „Zakonska odredba o prehrani pučanstva i pokriću gospodarskih potreba žitaricama i kukuruzom od 21. lipnja 1941.", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 49.

[7] „Naredba Ministarstva obrta, veleobrta i trgovine o preuređenju Plodine, prikupnog d. d. u Zagrebu", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 20-21.

[8] Na čelu obje institucije, Povjereništva i Državnoga ravnateljstva za prehranu, bio je Marijan Šimić. On je od lipnja do listopada 1941. bio i ministar obrta, veleobrta i trgovine te mu se uz nesposobnost vođenja ministarstva pripisivalo i djelovanje u duhu privrednoga liberalizma. JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 19-20.

[9] „Zakonska odredba o pretvaranju povjereništva za prehranu u Državno ravnateljstvo za prehranu" i „Zakonska odredba o ukidanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za prehranu", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 17-19; „Odjel za narodnu opskrbu", *Hrvatski narod* (Zagreb), 8. 1. 1942., 8.

darstvo – poslije preimenovano u gospodarsko redarstvo, s ciljem suzbijanja krijumčarenja i za nadzor cijena.[10]

Proizvodnja i racioniranje hrane te popratne poteškoće

Za povećanje proizvodnje hrane tijekom rata valjalo je osigurati što više obradivih površina, pa je trebalo kultivirati nove površine. Na prijedlog Ministarstva narodnoga gospodarstva krajem travnja propisana je zakonska odredba o obrađivanju zemljišta kojom se moglo privremeno oduzeti neobrađeno zemljište i dati u zakup. Općinska poglavarstva trebala su osigurati sprežnu stoku za one koji nisu njome raspolagali.[11] Početkom listopada 1941. javnost je upoznata s odlukom da će se svako ometanje obrađivanja zemlje – primjerice neopravdano napuštanje obrađivanja zemlje u zakupu – smatrati sabotažom.[12] Zavod za kolonizaciju zalagao se početkom studenoga za podjelu zemlje onima koji su zbog ratnih zbivanja ostali bez svojih posjeda.[13] Fond zemlje kojim je Zavod za kolonizaciju raspolagao pripadao je u velikoj mjeri srpskom stanovništvu – solunskim dobrovoljcima naseljavanim nakon Prvoga svjetskog rata te početkom Drugoga svjetskog rata iseljenima u Srbiju, zatim Srbima koje je prema njemačko-hrvatskom dogovoru trebalo iseljavati iz NDH u Srbiju, a dio slovenskoga stanovništva pak naseliti na njihove posjede, kao i onom srpskom stanovništvu koje je izbjeglo, protjerano ili stradalo na području NDH.[14]

Nedostatak radne snage također je bio problem za poljoprivredne radove, što je dijelom bilo povezano s otpremanjem radnika na područje Njemačkoga Reicha. Ugovor o slanju radnika potpisan je u prvoj polovini svibnja i predviđao je slanje 54.500 radnika, a na njemački zahtjev broj je u srpnju 1941. povećan na 100.000 te u listopadu na 150.000 radnika. Ministarstvo vanjskih poslova NDH tražilo je suglasnost njemačke strane da se zadnje povećanje od 50.000 radnika ostvari slanjem srpskoga stanovništva na rad. S područja koja su zaposjele Kraljevina Italija i Mađarska planirano je otpremiti oko 29.000 hrvatskih radnika.[15] Početkom listopada 1941. *Hrvatski narod* pisao je o oko 50.000 hrvatskih radnika koji su otišli na rad u Njemačku. Osim što su hvaljeni uvjeti rada i plaća, u podnaslovu se isticalo da radnici uštedevinu šalju svo-

[10] „Radi se na osnutku privrednog redarstva", *Hrvatski narod*, 4. 10. 1941., 11.

[11] „Zakonska odredba o obrađivanju zemljišta", *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske. Godina 1941.*, zakonska odredba br. 56.

[12] „Svako sprječavanje obradbe zemljišta smatra se sabotažom", *Hrvatski narod*, 9. 10. 1941., 9.

[13] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1941., dok. br. 800.

[14] Opširnije o prisilnim migracijama srpskoga stanovništva vidi u: KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima"*, 135-182; KARAKAŠ OBRADOV, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine", 801-826; BARIĆ, „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", 130.

[15] Opširnije vidi u: KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima"*, 97-98, 167-173.

jim obiteljima.[16] Pozivanje velikoga broja vojnih obveznika na oružanu vježbu povećalo je broj molbi pojedinaca i zadruga da se muškarci otpuste iz vojske ili ne pozivaju na vojne vježbe zbog potrebe za radnom snagom u poljoprivredi. Zbog toga je općinskim vlastima naloženo da moraju na svojem području osigurati odrađivanje poljoprivrednih radova na imanjima domobrana.[17]

Izgraditi racionirani sustav opskrbe i prehrane u ratu bila je zahtjevna zadaća zbog više razloga – od izostanka priprema za rat i nestvaranja većih zaliha hrane i druge robe do manjkavosti u radu administrativnih tijela.[18] Prva odredba o racioniranju, od 9. svibnja 1941., nije obuhvatila živežne namirnice nego samo odjeću i obuću.[19] S racioniranjem hrane tijekom rata započelo se najprije kod proizvođača, i to s hranom biljnoga porijekla, ponajprije žitaricama, koje su bile osnova prehrane u jugoistočnoj Europi.[20] Prema onovremenim procjenama, na tim se područjima po stanovniku trošilo oko 350 kg raznih žitarica na godinu, a taj je prosjek za zapadnu Europu i Sjevernu Ameriku iznosio oko 170 kg. Prema spomenutim procjenama, stanovnici jugoistočne Europe godišnje su konzumirali 12 do 15 kg mesa, dok je ta količina za zapadnu i sjevernu Europu iznosila 40 do 45 kg, a i njihova se prehrana više bazirala na mlijeku, maslacu, jajima i konzerviranoj hrani.[21]

Za plan prehrane stanovništva prvo je trebalo popisati zalihe. Na temelju zakonskih odredbi s kraja svibnja i početka lipnja 1941., općinska i gradska poglavarstva morala su u roku od dva tjedna popisati sve zalihe pšenice, raži, suraži, ječma, kukuruza i brašna. Proizvođačima, kao i svima ostalima koji su posjedovali tu vrstu hrane, ostavljano je 50 kg zrna ili 40 kg brašna pšenice, raži, suraži i ječma. Moglo se umjesto navedenoga ostaviti i 100 kg zrna ili 80 kg brašna kukuruza. Ta je količina hrane trebala doteći do sljedeće žetve ili berbe, koje su uskoro slijedile. Za tov svinja ostavljeno je, do berbe ujesen 1941., 200 kg kukuruza po jedinki.[22] Višak se otkupljivao prema zakonom utvrđenim cijenama, a preuzimale su ga otkupne postaje POGOD-a. Na temelju zakonske odredbe iz Banovine Hrvatske s kraja studenoga 1940., početkom svibnja 1941. ponovljena je zabrana korištenja zdravoga zrna kukuruza za proizvodnju alkohola. Sve se trebalo usmjeravati na prehranu ljudi

[16] „Preko 50 000 hrvatskih radnika otišlo je na rad u Njemačku", *Hrvatski narod*, 3. 10. 1941., 6.

[17] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 3005 od 10. 10. 1941.

[18] *Gospodarstvo* (Zagreb), 10. 4. 1942., 15.

[19] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 246.

[20] Ovdje se pod pojmom žitarica krušarica podrazumijevaju pšenica, raž, zob i kukuruz. U žitarice se još ubrajaju ječam, proso, riža i, zbog načina primjene, heljda.

[21] *Gospodarstvo*, 6. 12. 1941., 3; *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 248-249.

[22] „Zakonska odredba od 31. svibnja 1941. o prijavi i predaji viškova žitarica, kukuruza i brašna" i „Naredba Povjereništva za prehranu od 4. lipnja 1941. o popisu živežnih namirnica", *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske. Godina 1941.*, zakonske odredbe br. 191 i br. 204; *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 47, 48.

ili stoke.[23] Osim zaliha, državne vlasti popisivale su vlasnike i zakupce vršalica.[24]

Lokalna vlast morala je racionirati proizvode prema odabiru Državnoga ravnateljstva za prehranu, a ostavljena im je mogućnost da po potrebi racioniraju neke proizvode na svojem području ako se za to pokaže potreba.[25] Racioniranje hrane za potrošače, stanovnike gradova i nežitorodnih krajeva, radnike te činovnike stupnjevito se razvijalo. Naredbe vezane za racioniranje hrane za potrošače odašiljane su kao okružnice pojedinim velikim županama, kotarskim oblastima, gradskim i općinskim vlastima.[26] Razlog tomu bile su česte izmjene količine obroka pojedinih racioniranih proizvoda i nemogućnost da se ti obroci uistinu i osiguraju. Utvrđivanje točnoga broja potrošača bio je stalan problem, uvelike povezan s učestalim prisilnim migracijama stanovništva.[27] Nepoštovanje odredbi o cijenama također je bilo često. Početkom lipnja 1941. Ministarstvo narodnoga gospodarstva upozorilo je i na činjenicu da se često krše naredbe o zabrani podizanja cijena.[28]

Na temelju Zakonske odredbe o prehrani pučanstva i pokriću gospodarskih potreba žitaricama i kukuruzom, Državno ravnateljstvo za prehranu donijelo je 24. lipnja 1941. naredbu o radu aprovizacionih kotarskih odbora zaduženih za razdiobu hrane stanovništvu. Kršenje odredbi toga zakona predviđalo je novčane kazne te kazne zatvora u trajanju od jednoga do tri mjeseca.[29] Taj se zakon uvelike oslanjao na odredbu Banovine Hrvatske od 21. studenog 1940. o osnivanju i djelovanju aprovizacionih ustanova – općinskih i gradskih aprovizacija i industrijskih aprovizacija za poduzeća s više od 100 zaposlenika.[30] Zbog obima i žurnosti posla, u rad kotarskih aprovizacija trebali su se, uz kotarske agronome i općinske službenike, privremeno uključiti učiteljice i učitelji. Naložilo se žurno popisivanje kućanstava i broja članova obitelji u pojedinom kotaru. Potom je trebalo podijeliti potrošačke iskaznice, na ime i prezime, za pojedinu osobu. Popisivani su i trgovci, zadruge i svi sudionici uključeni u opskrbu kućanstava. Također su popisivane potrebe

[23] HR-DAGS-166-OPG, Općinsko poglavarstvo Gračac 1941-1943., Knjiga oglasa.

[24] „Obavijest Povjereništva za prehranu od 7. lipnja 1941. svim kotarskim oblastima, gradskim poglavarstvima i ustanovama o popisu vršaćih ručnih i motornih strojeva", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 51-52.

[25] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 1771 od 9. 8. 1941.

[26] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 250-254.

[27] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 1890 od 14. 8. 1941. O migracijama stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću vidi: KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima"*.

[28] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 188 od 21. 6. 1941.

[29] „Naredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 24. lipnja 1941. o aprovizacionim kotarskim odborima, izdana temeljem čl. 3 i 4. zakonske odredbe o prehrani pučanstva i pokriću gospodarskih potreba žitaricama i kukuruzom od 21. VI. 1941.", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 41-42.

[30] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 34-41.

za ječmom i zobi za prehranu stoke na temelju „poštene izjave domaćina".[31] Taj način prikupljanja podataka bio je dosta nepouzdan jer su davani netočni podaci – o broju ukućana, o broju stoke i sl.[32] Da bi se provela pravedna i brza raspodjela, u rad aprovizacionih odbora trebalo je, uz spomenute učitelje, uključiti i svećenike kao dobre poznavatelje mjesnih prilika.[33] Osnivanje aprovizacionih odbora nije se na svim područjima odvijalo istom brzinom. Požurnica za njihovo osnivanje poslana je u kolovozu kotarevima Crikvenica, Novi, Senj, Brinje i Karlobag.[34]

Pri raspodjeli viškova poljoprivrednih proizvoda najprije je trebalo podmiriti potrebe ljudi za hranom, zatim opskrbiti proizvođače sjemenom, potom osigurati prehranu životinja, a preostale količine moglo se usmjeriti u preradu.[35] Svi koji nisu izravno sudjelovali u proizvodnji hrane morali su se opskrbljivati u kotarskim aprovizacionim odborima, koji su trebali sprečavati dvostruku opskrbu. To je značilo da svi oni koji su opskrbljeni kao proizvođači hrane ili su kao radnici u poljoprivredi plaćeni u naravi nisu smjeli koristiti krušne karte ili potrošačke iskaznice. U slučaju preseljenja potrošačka iskaznica s kuponima morala se vratiti općinskom poglavarstvu s čijega se područja korisnik iseljavao.[36]

Tijekom srpnja i kolovoza 1941. iz Velike župe Baranja, područja s velikim udjelom proizvođača s viškovima žitarica i druge hrane, stigli su prijedlozi o potrebi smanjenja centralizacije i birokratizacije prehrane stanovništva. Bila su to stajališta Stjepana Hefera, velikoga župana, odvjetnika i prijeratnoga dužnosnika Hrvatske seljačke stranke, osobito aktivnog u gospodarskim pitanjima seljaštva.[37] Početkom srpnja 1941. Hefer je tražio osnivanje župskih aprovizacionih odbora, koji bi brže i kvalitetnije rješavali sva pitanja prehrane u velikim župama i rasteretili Državno ravnateljstvo za prehranu. Aprovizacione odbore na razini župa trebali su voditi veliki župan, gradski načelnik sjedišta župe, župski gospodarstveni izvjestitelj, predstavnik radnika i privatnih namještenika te odbornici svih kotareva i gradova na području pojedine župe. Bila je to Heferova reakcija na naredbu o osnivanju kotarskih aprovizacionih odbora, koji prema njegovu mišljenju nisu bili dobro rješenje za složenu pro-

[31] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1944., Dopis Velike župe Baranja kotarskim oblastima 1 – 7 i gradskim poglavarstvima 1 – 2, Br. 684/1941. od 23. 7. 1942.

[32] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1941., dok. br. 483.

[33] „Suradnja učitelja i svećenika u radu aprovizacionih odbora", *Hrvatski narod*, 14. 11. 1941., 7.

[34] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 1935 od 16. 8. 1941.

[35] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu, Kotarska oblast Novi, Br. 1636 od 5. 8. 1941.

[36] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636 od 5. 8. 1941.

[37] Opširnije o Heferovu djelovanju prije Drugoga svjetskog rata vidi: LEČEK, „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar", 189-240. Navodim prezime Hefer s jednim slovom f, kako se i sam potpisivao. Iznimka je njegov osobni fond, koji u službenom nazivu navodi prezime s dva slova f.

vedbu prehrane stanovništva.[38] Osnivanje kotarskih aprovizacionih odbora iziskivalo je zapošljavanje dodatnoga osoblja za administrativne i tehničke poslove, a to je značilo i povećanje troškova za Državno ravnateljstvo za prehranu.[39]

Brzoga odgovora iz Zagreba nije bilo, pa je Hefer 23. srpnja 1941. ispoštovao naredbu iz Zagreba te uputio dopise svim kotarskim oblastima i dvama gradskim poglavarstvima u Velikoj župi Baranja o potrebi osnivanja kotarskih aprovizacionih odbora. U kolovozu 1941. Hefer je nastavio sa slanjem prijedloga u Zagreb kako osigurati bolju opskrbu i prehranu. Tražio je obnovu rada općinskih aprovizacija koje su postojale u Banovini te su kao male ustrojbene jedinice imale najbolji uvid u potrebe stanovništva, a bile su i najprikladnije za popisivanje kućanstava.[40] U početku su općinski aprovizacioni uredi tolerirani kao „tehnički pomoćni organ" kotarskim aprovizacionim uredima, a za samo Državno ravnateljstvo bili su dio općinskih vlasti.[41] Hefer je smatrao da bi kotarske aprovizacije najprije trebale podmiriti cjelogodišnje potrebe lokalnoga stanovništva u žitorodnim krajevima, a potom otpremati viškove s tih područja. Upozorio je da i na žitorodnim područjima postoje proizvođači žitarica koji nemaju viškova odnosno ne mogu proizvesti dovoljne količine hrane za svoje potrebe, što onda na selu uzrokuje neželjenu nejednakost – svi rade na poljima, ali veći proizvođači imaju bijele žitarice tijekom cijele godine, a manji proizvođači ne znaju hoće li moći, kad zatrebaju, kupiti žitarice i po kojoj cijeni. Hefer je upozorio i na činjenicu da su obrtnici na selu – brijači, kovači i ostali – navikli za svoje usluge dobivati hranu, a ne novac. U gradovima je, prema Heferovu mišljenju, bila nešto drugačija situacija: ponuda i mogućnost kupovine bile su podjednake. Dakako, boljestojeći su mogli dodatno kupovati na crnom tržištu. Heferov prijedlog trebao je smanjiti brojne prigovore upućivane velikim županama koji su, prema Heferu, često bili i opravdani. On je smatrao da ne treba ništa silom provoditi, nego pridobiti proizvođače tako što će se nakon podmirenja potreba proizvođača prikupljati viškovi i spriječiti djelovanje „destruktivnih elemenata" koji takvo stanje mogu iskoristiti za „nemire".[42]

Radi pridobivanja seljaštva, državne vlasti dopustile su im plaćanje u naravi stalnoga radnika, sluge, žeteoca, napoličara i konvencionaša.[43] Usluge

[38] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1944., Dopis Državnom ravnateljstvu za prehranu, Br. 222/1941. od 1. 7. 1941.

[39] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636/1941. od 5. 8. 1941.

[40] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1944., Dopisi Velike župe Baranja Državnom ravnateljstvu za prehranu, Br. 1646/1941. od 15. 8. 1941.

[41] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636/1941. od 5. 8. 1941.

[42] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1944., Dopisi Velike župe Baranja Državnom ravnateljstvu za prehranu, Br. 1647/1941. i Prs. 297/1941. od 13. i 16. 8. 1941.

[43] Napolica je način podjele uroda između vlasnika i obrađivača zemlje. Konvencionaši ili deputisti bili su stalni radnici koji su dio plaće dobivali u novcu, a dio u naravi (hrana, stan, ogrjev i dr.).

brijača, kovača, nadničara i lukno morali su plaćati novcem.[44] Seljaštvu nije odgovaralo što je sustav racionirane opskrbe ograničavao kupovinu racioniranih proizvoda isključivo u mjestu stanovanja. To ih je dovodilo u nepovoljan položaj jer prilikom odlaska u gradove i veća mjesta, gdje su prodavali prehrambene proizvode, nisu mogli kupovati druge racionirane proizvode. Krajem 1941. najavljena je izmjena te odredbe, a smatralo se da bi trebalo izmijeniti cijeli sustav racioniranja.[45]

Hefer je u idućim mjesecima tražio što samostalniji rad velikih župa i drugih lokalnih tijela na poslovima oko organizacije prehrane. Upozoravao je na skupo i neučinkovito slanje na teren nadzornika koji ne poznaju stanje i zapravo se moraju oslanjati na nedovoljan broj lokalnih službenika i tražiti podatke od njih. Naglašavao je da njegova velika župa mora imati šire ovlasti i raspolagati viškovima kojima bi podmirivala potrebe onih koji nisu proizvodili dovoljne količine bijelih žitarica i kukuruza.[46]

Sustav racioniranja hrane za potrošače najviše se razvijao u Zagrebu i po uzoru na njega potom se pokušavao primijeniti u drugim većim mjestima. U srpnju 1941. u Zagrebu su ograničene količine kruha na 200 g po osobi, osim radnicima na teškim fizičkim poslovima, koji su mogli dobiti 400 g.[47] Mjesec dana prije na području grada Zagreba na snagu je stupila protužidovska mjera po kojoj su Židovi mogli kupovati samo u trgovinama čiji su vlasnici bili Židovi, a njihove radnje trebale su biti označene posebnim znakom. Zabranjena im je kupovina živežnih namirnica i druge robe prije 10 sati na tržnicama. Tada su pozvane i židovske izbjeglice s njemačkoga područja da se prijave u redarstvo.[48] Otpremanje Židova u logore smanjivalo je broj stanovnika u pojedinim gradovima, koji su uskoro postali stjecište izbjeglica zbog djelovanja ustanika.[49]

Pojedine skupine radnika imale su povlašten položaj u sustavu racioniranja. Radnicima zaposlenima u šumarstvu i rudarstvu, važnim gospodarskim granama za izvoz sirovina i pribavljanje deviza, povećan je dnevni obrok kruha. Od početka listopada 1941. do travnja 1942. dnevni obrok kruha povećan im je s 300 na 500 g, a trebali su dobivati i 100 g masti.[50] Poslodavci i zaposlenici kazneno su bili odgovorni ako bi zloupotrijebili odredbu o prehrani radnika zaposlenih na teškim fizičkim poslovima. Posebnom okružnicom dana

[44] Lukno je godišnji doprinos katoličkih župljana za uzdržavanje župnika i pretežito se u prošlosti davalo u poljoprivrednim proizvodima, a poslije sve više u novcu. HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636/1941. od 5. 8. 1941.

[45] „Radi se na novom sustavu racioniranja", *Hrvatski narod*, 18. 12. 1941., 8.

[46] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Dopis Velike župe Baranja Državnom ravnateljstvu za prehranu od 20. 10. 1941.

[47] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 248, 249.

[48] *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, dok. br. 30.

[49] BARIĆ, „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", 130-131.

[50] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 84, Zapisnik XII. sjednice od 6. 10. 1941.

su pojašnjenja koji su radnici imali taj položaj: radnici u šumarstvu, rudarstvu i industriji, obrtnici i njihovi pomoćnici koji rade teže poslove, poljodjelci, vrtlari, poljari, pastiri, lugari, vatrogasci, pralje, željezničko osoblje, oružnici i pripadnici financijske straže. Članovi obitelji tih radnika nisu mogli uživati njihova prava vezana za prehranu. Te povlastice nisu mogli uživati obrtnici koji su se bavili lakšim poslovima kao što su krojači, brijači i postolari, zatim domaćice u kućanstvima i kućne pomoćnice.[51]

U ljeto 1941. država još nije bila uvela obvezu racioniranja svježega i suhoga mesa.[52] U novinama je u lipnju objavljena vijest o kažnjavanju za nezakonito trgovanje mesom za prodavače i za kupce. Kazne su bile novčane i zatvorske, a ako se novčana kazna nije platila, zatvorska kazna se povećavala.[53] Prema pisanju *Hrvatskoga naroda*, Zajednica za promet stokom i stočnim proizvodima (ZAPROSTOK) trebala je ukinuti anarhiju u cijenama mesa, koja je u nekim gradovima dovela do nestašica već u lipnju 1941. Više se nije smjela prodavati ili kupovati stoka bez prethodnoga vaganja, što je značilo da trgovci više nisu mogli „odoka" procjenjivati težinu.[54] Zbog problema s opskrbom mesa, početkom rujna 1941., uz već postojeće bezmesne dane – utorak i petak, ponedjeljak je proglašen danom jednovrsnoga obroka u javnim prostorima za posluživanje hrane i u kućanstvima.[55] Prekomjerno klanje, posebice svinja, nastojalo se spriječiti te su kotarski predstojnici bili zaduženi za provođenje te odluke. Ta se odredba posebice kršila u nekim bosanskim kotarevima.[56] Do sredine listopada 1941. svi koji su željeli trgovati stokom morali su se uključiti u ZAPROSTOK.[57] Proizvođači mesa odnosno uzgajivači svinja, prema odredbi iz prosinca 1941., mogli su u kalendarskoj godini zaklati jednu svinju na tri člana obitelji ili 12 komada druge sitne stoke.[58] Bilo je zabranjeno klanje svinja ispod 70 kg težine i junica do dvije godine starosti. Veterinari su trebali provoditi nadzor, a iznimke su mogle biti neki izvanredni slučajevi – primjerice ozljeđivanje životinje i sl.[59] Nadzor nad tovom životinja, osobito svinja, bio je iznimno važan zbog proizvodnje mesa i masti, pa su se popisivale svinje i ostala stoka. Tako se krajem 1941. na području Velike župe Baranja trebala voditi statistika o tovljenju svinja na općinskoj razini, a te su podatke potom prikupljale kotarske vlasti i prosljeđivale Velikoj župi. Jednako su morala po-

[51] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu, Kotarska oblast Novi, Br. 4612/1941. od 17. 12. 1941.

[52] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 1771/1941. od 9. 8. 1941.

[53] „Prve kazne po uredbi o cijenama stoke na sajmovima", *Hrvatski narod*, 12. 6. 1941., 12; „Oštre kazne protiv prekršitelja maksimiranih cijena stoke", *Hrvatski narod*, 19. 6. 1941., 6.

[54] „Opskrba domaćih tržišta mesom", *Hrvatski narod*, 12. 6. 1941., 9.

[55] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 62-63, Zapisnik II. sjednice od 2. 9. 1941. i dodatak zapisnika.

[56] HR-DAST-409-SUPD, Okružnica Državnog ravnateljstva za ponovu 7610/14-24. Muzej narodne revolucije – Split, smještaj 19-476-30A.

[57] „Obvezatno članstvo u Zajednici za promet stokom", *Hrvatski narod*, 3. 10. 1941., 11.

[58] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 249.

[59] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Velika župa Baranja br. 8311/1941. – naredba o zabrani klanja.

stupati i gradska poglavarstva. Pod tovljenjem svinja podrazumijevalo se da vlasnik tovi više od pet svinja, a one koji su imali manje od toga broja trebalo je nadzirati da ne prodaju samostalno svinje ili meso. Pri popisivanju se morala voditi briga da proizvođači ne dobiju dojam o popisivanju kao nekoj pripremi za oduzimanje, nego je trebalo navesti da se popisivanje provodi zbog prehrane „naše narodne vojske" i zbog sprečavanja „špekulacije".[60] Različite glasine dovodile su i do neželjenih poteza, pa je zbog bojazni od prisilnoga otkupa bilo preuranjenoga klanja nedovoljno utovljenih svinja.[61]

Zbog pomanjkanja mesa, oko 5000 stanovnika Zagreba prijavilo se u listopadu 1941. za tov svinja. Oni koji su živjeli na gradskoj periferiji mogli su dobiti hranu za tov svinja za svoje potrebe ili za potrebe pojedinih građana koji su živjeli bliže centru, gdje se nije dopuštalo držanje životinja. Najavljena je i stroga kontrola dodijeljenoga kukuruza za tov tih svinja da bi se spriječila trgovina na crno tim važnim proizvodom koji se koristio i za prehranu ljudi.[62] U listopadu 1941. Zagrepčane se preko novinskih članaka poticalo na prikupljanje ostataka hrane u limene ili drvene posude za tovljenje svinja.[63]

U ljeto 1941. raspravljalo se o lažnim i zdravstveno neispravnim nadomjescima za kavu te je Ministarstvo zdravstva tražilo da se provedu mjere nadzora i zaštite široki slojevi stanovništva koji ne mogu kupiti kavu – rijetko se mogla nabaviti i prodavala se po iznimno visokim cijenama. Tijekom ljeta 1941. nadalje su se u slobodnoj prodaji mogli kupiti nadomjesci za kavu.[64] I drugi egzotičniji proizvodi iz prekomorskih zemlja, poput papra, datulja i ananasa, postali su uskoro nedostupni, dakako za one koji su si takve proizvode mogli i prije priuštiti.[65]

U srpnju 1941. izbila je pobuna srpskoga stanovništva protiv vlasti NDH, koja je razvrgavala sve veze s prethodnom državom, progonila, uhićivala i pogubljivala utjecajne ljude iz državnih službi prethodne države i pokazivala nesnošljivost prema srpskom stanovništvu koje je politički i identitetski bilo sklono jugoslavenskoj monarhiji i Srbiji. Talijanska vojska, koja je pripojila dio hrvatskoga obalnog područja, prešla je na ustanička područja i u rujnu 1941. preuzela građansku i vojnu vlast u obalnom području – Razvojačenom pojasu / Drugoj zoni. Zadaća talijanske vojske bila je „umiriti" taj pojas te je pozvala stanovništvo da se vrati svojim kućama, dajući im jamstva za sigurnost.[66]

Krajem kolovoza sve su velike župe upozorene da otpremanje robe trgovcima po selima treba strogo kontrolirati da bi se izbjegla opskrba sela u koja

[60] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1944., Okružnica Velike župe Baranja od 1. 12. 1941.

[61] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, dok. br. 207.

[62] *Gospodarstvo*, 29. 10. 1941., 4.

[63] *Gospodarstvo*, 25. 10. 1941., 3.

[64] HR-HDA-226-MZU NDH, Glavno ravnateljstvo za zdravstvo, Br. 31338/1941.

[65] *Gospodarstvo*, 10. 4. 1942., 15.

[66] HR-HDA-220-MNG NDH, Upute za provedbu zagrebačkog sporazuma, Taj. br. 301/42. od 19. 6. 1942.

ulaze ustanici ili su pod njihovim nadzorom.[67] Od kraja kolovoza i tijekom rujna na nekim ustaničkim područjima osnivaju se odbori koji su djelovali u selima i trebali su prikupljati hranu za ustanike i skrivati hranu od predstavnika vlasti NDH, a u zbjegovima su se trebali brinuti i o prehrani.[68]

Komunistička partija u prvim ratnim mjesecima u svojim proglasima i internim uputama u političkom smislu okrenuta je Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), „zaštitniku malih naroda" naspram imperijalističkih sila.[69] Doseg njihove promidžbe putem letaka i proglasa bio je ograničen, a njihova rješenja za socijalna pitanja – o položaju i pravima radništva te seljaka s malim i srednjim posjedima – mogla su ih približiti širokim masama. U drugoj polovini kolovoza u uputama Josipa Broza Tita komunističkom vodstvu Hrvatske navodi se potreba stvaranja Narodnooslobodilačkoga fronta i naglašavanje važnosti suradnje SSSR-a s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama.[70] Edvard Kardelj, član Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije (CK KP) Jugoslavije u izvješću Josipu Brozu Titu od 2. kolovoza 1941. o svojem boravku i vojnopolitičkom stanju u Hrvatskoj naveo je da kod „nekih drugova" postoji bojazan od uništavanja sela i ljudi i da taj strah koči „odlučnije pristupanje mobilizaciji hrvatskog sela". I u nastavku iznosi svoje mišljenje: „A ja držim da će baš represalije prebaciti hrvatsko selo na stranu srpskih sela. U ratu se ne smijemo plašiti uništavanja čitavih sela…"[71] O djelovanju komunista bit će još riječi dalje u tekstu.

Već u ljeto 1941. bilo je ozbiljnih problema u opskrbi pojedinih kotareva, a Državno ravnateljstvo za prehranu uvjeravalo je da će se odrediti količine za sve kotareve na temelju broja stanovnika i postojećih zaliha.[72] I opskrba stočnom hranom bila je nedostatna, čak i na žitorodnim područjima. Zbog nedovoljno ostavljenih količina kukuruza za proizvođače životinje su bile neuhranjene, pa se ubrzo pokazao i manjak masti. Zbog neuhranjenosti bio je slabiji učinak konja kao vučne snage u poljoprivredi i šumarskim radovima. Takve su vijesti stizale iz Velike župe Baranja.[73]

Na konferenciji za novinare održanoj u Osijeku 31. listopada 1941. veliki župan Hefer istaknuo je „časnu zadaću" velikih župa Baranja i Vuka kao žitnica. On se zalagao za daljnje djelovanje naslijeđenih općinskih aprovizacionih odbora, koji bi osobito pazili da oni koji imaju vlastite zalihe ne koriste

---

[67] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1941., dok. br. 82.

[68] ZATEZALO, *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945*, 49-51.

[69] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, dok. br. 20; *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 4, dok. br. 6, dok. br. 7 i dok. br. 8; *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, dok. br. 4, dok. br. 15, dok. br. 34. Citirano je nekoliko primjera letaka i proglasa, od kojih se neki i ponavljaju u navedenim zbornicima.

[70] *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, dok. br. 111.

[71] *Isto*, knj. 1, dok. br. 93.

[72] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu, Kotarska oblast Novi, Br. 1426/1941. od 24. 7. 1941.

[73] HR-DAOS-1177-OFSH, Dopisi Velike župe Baranja Državnom ravnateljstvu za prehranu, Br. 1646/1941. od 15. 8. 1941.

potrošačke karte. Hefer se zaštitnički odnosio prema proizvođačima – seljaštvu, no istaknuo je da treba suzbijati sve prevare i raditi na izgradnji „morala" i kod proizvođača i kod potrošača. Zalagao se za tovljenje i klanje svinja bez prevelikih ograničenja.[74]

Prehrana savezničkih vojski, njemačke i talijanske, već je 1941. stvarala poteškoće.[75] Njemačka narodna skupina na području Đakovštine poticala je njemačko stanovništvo na prikupljanje hrane za njemačku vojsku.[76] U listopadu 1941. ZAPROSTOK i Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine zatražili su od Ministarstva vanjskih poslova da dogovori način pribavljanja mesa za njemačku i talijansku vojsku, odnosno da se spriječi vojske da samostalno otkupljuju hranu. Državno ravnateljstvo za prehranu ubrzo je zatražilo od Predsjedništva vlade da se obje savezničke vojske ne opskrbljuju prehrambenim namirnicama na području NDH. O lošim prehrambenim prilikama stanovništva i oružanih snaga NDH trebali su raspravljati „prehrambeni stručnjaci" i predstavnici državnih tijela nadležni za prehranu. Zbog ozbiljnosti stanja, sastanak je sredinom studenoga smatran neodgodivim.[77]

Poteškoće s opskrbom izbjeglica zabilježene su već u prvoj ratnoj godini. Oni su većinom smještani na žitorodna područja, no i tamo je bilo poteškoća s prehranom. Tako su primjerice, unatoč odobrenim sredstvima Ministarstva udružbe, izbjeglice iz Bosne smještene u Tenju u studenom izrazile želju vratiti se kućama zbog teških životnih uvjeta.[78] Broj izbjeglica iznimno se brzo povećavao, posebice na bosanskohercegovačkom području, te je briga za njih iziskivala velike novčane izdatke Ministarstva udružbe.[79] Iskustvo izbjeglištva – bježanjem ili organizirano otpremanjem u udaljenija područja, kao i život u zbjegu – napuštanje sela i sklanjanje u obližnje šume bilo je učestala pojava i potresno iskustvo koje su pratile i poteškoće s prehranom.[80]

Poremećaje u opskrbi uzrokovali su i štrajkovi i bojkoti radnika u Sisku i Brodu na Savi. Preko Hrvatskoga radničkog saveza tražilo se rješenje toga problema, a jasno se poručilo i da će daljnji neposluh dovesti do poziva na oružanu vježbu tijekom koje će svi pozvani sudjelovati u iskrcaju i prekrcaju robe.[81] Štrajkove je trebalo suzbijati Ministarstvo domobranstva.[82] Ujesen 1941. zakonom je predviđeno strijeljanje deset komunista iz kartoteka Ministarstva unutarnjih poslova ako se u deset dana ne pronađu krivci za napade

[74] *Gospodarstvo*, 1. 11. 1941., 3.

[75] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 7, 11.

[76] GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, 144.

[77] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1941., dok. br. 167, dok. br. 182 i dok. br. 190.

[78] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1942., dok. br. 14.

[79] *Isto*, dok. br. 27, dok. br. 28, dok. br. 29, dok. br. 30, dok. br. 31 i dok br. 32.

[80] KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima"*, 75-91, 154-162.

[81] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 70, Zapisnik [V.] sjednice od 9. 9. 1941.

[82] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Taj. br. 24 od 18. 1. 1942.; *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, knj. 2, dok. br. 2.

na ljude sa smrtnim ishodom ili na imovinu.[83] Probleme u otpremanju hrane u pasivne krajeve uzrokovao je i manjak vagona.[84] Zbog boljega iskorištavanja željezničkoga voznog parka upozoreni su svi koji odugovlače s istovarom robe da će im se ubuduće uskratiti korištenje vagona.[85]

Državno ravnateljstvo za prehranu nastojalo je suzbiti još neka neželjena ponašanja – „nemile i nepoželjne izgrede" vezane za opijanje. Okružnicom su svim velikim županama naložili da se šljive koriste za pečenje pekmeza i sušu. Bilo je zabranjeno pečenje rakije od kukuruza i drugih žitarica jer su se sve količine trebale usmjeriti na prehranu ljudi i stoke. Oružničke postaje i općinska poglavarstva trebali su nadgledati pridržavanje tih mjera. Također se upozoravalo da prilikom pečenja rakije od žitarica dobiveni destilat nije zdravstveno ispravan. Kao krajnju mjeru, župske su vlasti mogle zapečatiti kotlove za pečenje rakije.[86] Prerada voća i povrća smatrala se iznimno važnom za poboljšanje prehrane. Tijekom ljeta Ministarstvo seljačkoga gospodarstva raspisalo je natječaj za konstruiranje sušara/sušnica za voće i povrće raznih kapaciteta te za poboljšanje već postojećih rješenja. Natječaj je trebao završiti u listopadu, no, s obzirom na ratne prilike, teško da su najbolji nacrti postali stvarni proizvodni pogon.[87]

Nespremnost na samoodricanje i poslušnost – poteškoće sa žetvom, otkupom i krijumčarenjem

Usporedo s ustrojem sustava racionirane opskrbe tekle su pripreme za predstojeću žetvu i otkup. Državno ravnateljstvo za prehranu imenovalo je tijekom lipnja 1941. komisionare POGOD-a – pojedince, zadruge, trgovce, mlinove i poduzeća za provedbu otkupa.[88] Svi koji su posjedovali vršalice nisu smjeli početi s radom bez dopuštenja Državnoga ravnateljstva za prehranu i skidanja pečata s vršalica prije same vršidbe na zajedničkim mjestima za vršidbu – gumnima.[89] Općinska poglavarstva trebala su prikupljati i na dnevnoj bazi slati podatke o ovršenim količinama žita, raži, ječma i zobi kotarskim

[83] *Hrvatska privreda* (Zagreb), 2. 10. 1941., 2.

[84] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 117, Poziv na sjednicu od 15. 12. 1941.

[85] „Privrednici i otpremnici koji odugovlače istovar neće dobiti vagone", *Hrvatski narod*, 8. 10. 1941., 11.

[86] HR-DAPŽ-16-KOP, Opći spisi 1941., Br. 13762 od 28. 10. 1941.; HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 2589 od 22. 8. 1941.

[87] HR-HDA-217-MSG NDH, Br. 17.625-1941.

[88] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636 od 5. 8. 1941.; HR-DARI-458-OS, II-719-1941.

[89] „Zakonska odredba o prehrani pučanstva i pokriću gospodarskih potreba žitaricama i kukuruzom" i „Provedba naredbe Državnog ravnateljstva za prehranu od 24. lipnja 1941. zakonske odredbe od 21. lipnja 1941. o prehrani pučanstva i pokriću gospodarskih potreba žitaricama i kukuruzom", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 49, 50.

uredima za opskrbu, a oni te podatke upućivati velikim županama i Državnom ravnateljstvu za prehranu.[90]

Ječam je prva žitarica koja dozrijeva, pa su 1. srpnja 1941. najprije određeni uvjeti za njegov otkup. Proizvođači su mogli ostaviti 20 kg po osobi u kućanstvu, a ostavljano im je ječma i za prehranu svinja.[91] Potom je slijedila pšenica. Proizvođači su mogli ostaviti po osobi u kućanstvu 250 kg pšenice, raži ili suraži. U kolovozu 1941. određene su cijene otkupa pira i heljde te mahunastih plodova, odnosno graha i leće, koji su se mogli za osobnu upotrebu kupovati u slobodnoj prodaji.[92] Početkom listopada 1941. utvrđeni su uvjeti predaje viškova kukuruza. Proizvođači su mogli ostaviti 250 kg po osobi u kućanstvu ako nisu prethodno ostavili iste količine neke druge žitarice, a iznimno 300 kg ako nisu uzgajali nijednu drugu žitaricu. Za sljedeću sjetvu ostavljalo se proizvođačima 140 kg kukuruza po katastarskom jutru zemlje.[93] Krajnji rok predaje uroda kukuruza bila je veljača 1942.[94] Kotarski agronomi određivali su količine sjemena za proizvođače i one se nisu smjele koristiti u druge svrhe – za prehranu ljudi i stoke ili pak za daljnju preprodaju na crnom tržištu.[95]

O korupciji se pisalo u novinama kao o pojavi koja se osobito razvila na hrvatskom području pod utjecajima vlasti u Beogradu jer je Ustaški pokret smatrao ulazak Hrvata u državnu zajednicu sa Srbijom glavnim izvorom svih nacionalnih problema. Doduše, bilo je i određenih tonova samokritike kojom se priznaje da i Hrvatima nije baš strana ta pojava. Protiv korupcije se trebalo boriti dostatnim plaćama za državno činovništvo, ali ne da „tjeraju luksuz, nego tako, da mogu pristojno živjeti, a da ne moraju biti prisiljeni primati mito".[96]

Tijekom ljeta u javnosti se gradila pozitivna slika o otkupu. *Hrvatski narod* pisao je o dobrom tijeku otkupa žitarica i dobrom odazivu seljaka.[97] Stvarno stanje bilo je drugačije. Državno ravnateljstvo za prehranu tvrdilo je da viškovi koji su trebali biti ponuđeni državi za otkup završavaju u velikoj mjeri u rukama ljudi koji samostalno dolaze iz pasivnih – nežitorodnih krajeva, na

[90] HR-DAOS-1177-OFSH, Dopis Velike župe Baranja kotarskim oblastima 1 – 7 i gradskim poglavarstvima 1 – 2, Br. 684/1941. od 23. 7. 1942.

[91] „Odredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 29. lipnja 1941. o preuzimanju ječma od proizvoditelja", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 54-55.

[92] „Odredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 11. srpnja 1941. o uvjetima preuzimanja žitarica od proizvoditelja" i „Odredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 16. kolovoza 1941. o preuzimanju i cijenama žitarica i mahunastih plodova", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 57, 58-59.

[93] Jutro je mjerna jedinica za površinu zemljišta od 5754,64 m² ili 0,575464 ha.

[94] „Odredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 2. listopada 1941. o načinu predaje viška kukuruza u klipu i u zrnu te o cijenama kukuruza za gospodarsku godinu 1941-42.", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 95-96, 247.

[95] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu s uputama o načinu opskrbljivanja hranom, Kotarska oblast Novi, Br. 1636 od 5. 8. 1941.

[96] „Hrvatski Srijem uz poglavnika", *Hrvatski narod*, 9. 6. 1941., 2.

[97] „Odkup žitarica u cijeloj državi provodi se u redu", *Hrvatski narod*, 6. 8. 1941., 5.

temelju raznih propusnica, i kupuju hranu po visokim cijenama. Među njima je bilo i onih koji su tu hranu potom preprodavali po visokim cijenama. Tražilo se sprečavanje takvih putovanja i naglašeno je da će svi zatečeni u takvoj kupovini biti smatrani krijumčarima. Na odgovornost su pozivani i svi koji su izdavali razne putne isprave za putovanje u žitorodne krajeve. Sve to smatrali su otvorenom sabotažom rada Državnoga ravnateljstva za prehranu.[98] U listopadu je u *Hrvatskom narodu* objavljena vijest o osnivanju gospodarskoga redarstva, a kazna za krijumčarenje i nezakonito podizanje cijena mogla je biti i smrtna.[99] U listopadu 1941. osnovana je Željeznička ustaška vojnica za zaštitu željezničkoga prometa, putnika i postrojenja s ciljem suzbijanja sabotaža.[100] Popunjavala se aktivnim i umirovljenim željezničarima.[101]

Radi suzbijanja krijumčarenja, individualno prevoženje hrane u vlakovima reguliralo se odredbom koja je nalagala da se bez otpremnoga lista Državnoga ravnateljstva za prehranu ne smije prevoziti više od 10 kg hrane po osobi, a na prugama južno od Karlovca i Sarajeva više od 2 kg po osobi.[102] Osobito su upozorene osobe koje su često putovale i imale razne povlaštene putne isprave da će se njihova prtljaga strogo kontrolirati te da će kršenje te odredbe kažnjavati prijeki i pokretni prijeki sudovi.[103]

Trgovanje na crnom tržištu i krijumčarenje uzelo je velik zamah i prouzročilo probleme zbog kojih su se državne vlasti odlučile za primjenu „najoštrijih mjera". Glavni ustaški stan poslao je okružnicu nižim tijelima pokreta – stožerima, logorima, taborima i zborovima – o tome koje se sve mjere moraju poduzimati da se prokažu i „unište špekulanti-šverceri".[104] Velika župa Livac i Zapolje u studenom 1941. obratila se svim kotarskim oblastima i gradskim poglavarstvima na svojem području s upozorenjem da će za nezakonito trgovanje kukuruzom slijediti kažnjavanje otpremanjem u logor.[105]

Mnoga su sela i općine upućivali svoje izaslanike u Zagreb s raznim prigovorima. Izvidima su uočene svakojake nepravilnosti u radu POGOD-a, pa je početkom rujna 1941. zamijenjen čelni čovjek.[106] Sredinom listopada 1941. došlo je do promjene i na čelu Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu – Dragutin Toth zamijenio je Marijana Šimića.[107] Zbog sve većih problema s prehra-

[98] HR-DARI-14-KON, Okružnica Državnog ravnateljstva za prehranu, Kotarska oblast Novi, Br. 1426 od 24. 7. 1941.; HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 632 od 27. 7. 1941. i Br. 658 od 28. 7. 1941.

[99] „Radi se na osnutku privrednog redarstva", *Hrvatski narod*, 4. 10. 1941., 11.

[100] Od srpnja 1942. djeluje pod nazivom Prometni zdrugovi u sastavu Ustaške vojnice. LAJNERT, „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica", 125.

[101] *Gospodarstvo*, 19. 10. 1941., 8.

[102] „Putnici u vlakovima smiju nositi najviše 10 kilograma živežnih namirnica", *Hrvatski narod*, 25. 10. 1941., 10.

[103] *Gospodarstvo*, 26. 10. 1941., 3.

[104] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Okružnica glavnog ustaškog stana.

[105] HR-DAPŽ-16-KOP, Opći spisi 1941., Br. 15761 od 12. 11. 1941.

[106] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 68, Zapisnik [IV.] sjednice od 5. 9. 1941.

[107] *Gospodarstvo*, 17. 10. 1941., 3.

nom brojna su izaslanstva putovala u Zagreb, što je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH zabranilo sredinom studenoga 1941. te se Državnom ravnateljstvu za prehranu moglo obraćati samo pisanim putem.[108]

Početkom listopada 1941. Državno ravnateljstvo za prehranu pozvalo je sve proizvođače da do kraja mjeseca daju u otkup državnim komisionarima viškove pšenice, raži, suraži, ječma, pira i heljde. Svako trgovanje žitaricama – prodaja ili zamjena mimo Državnoga ravnateljstva za prehranu – bilo je zabranjeno. Onima koji ne bi predali viškove do naznačenoga roka mogli su suditi prijeki i pokretni prijeki sudovi, a kazna je mogla biti i strijeljanje.[109] Nešto prije na naslovnici *Hrvatskoga naroda* objavljen je veliki naslov „Nabijači cijena dolaze pred prijeki sud", a u nastavku je objavljena zakonska odredba po kojoj je trebalo kažnjavati sakrivanje hrane, neovlaštenu prodaju, otuđivanje hrane, prodaju po višim cijenama od maksimiranih i sl. Tekst s istim naslovom objavljen je i sljedećega dana na naslovnici *Hrvatskoga naroda*.[110]

Početkom studenoga 1941. donesena je odredba o obaveznoj predaji viška krumpira i mahunastih plodova, a isključivo pravo otkupa imala je od druge polovine studenoga državna ustanova Plodina d. d., nasljednica POGOD-a, odnosno njezini komisionari.[111] U odredbi se navodilo da proizvođači mogu ostaviti količine potrebne za podmirivanje gospodarskih potreba – za prehranu životinja i sadnju, odnosno sjetvu. Ta odredba ne spominje prehranu, ali će ubrzo, 19. studenog, biti objavljena druga odredba, u kojoj se navodi da se o količinama koje se ostavljaju proizvođačima odlučuje na lokalnoj razini, a zdrav i jestiv krumpir kao i mahunasti plodovi smjeli su se koristiti samo za prehranu ljudi. Kazne za prekršitelje te naredbe bile su novčane i zatvorske, a za pravne osobe mogla se izreći i kazna stalne zabrane rada.[112]

Zbog naglašavanja važnosti seljaštva i poljoprivredne proizvodnje osnovana je u listopadu 1941. i Hrvatska seljačka gospodarska zajednica. Isticalo se da će državna vlada preko te ustanove biti upoznata s potrebama sela te u suradnji s njezinim predstavnicima oblikovati gospodarsku politiku.[113] Novoimenovani ministar Toth u svojim je javnim nastupima pozivao proizvođače na „ljudske osjećaje prema gladnom bratu" i na „žrtvu" u teškim ratnim vremenima. Nadalje je objašnjavao ulogu i položaj seljaštva u upravljanom, planskom gospodarstvu, koje neće sputavati razvoj seljačkoga gospodarstva niti zakidati seljake za njihov trud. Protivio se liberalnom gospodarskom su-

[108] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 88 od 18. 11. 1941.

[109] „Poziv Državnog ravnateljstva za prehranu od 7. listopada 1941. na predaju viška pšenice, raži, suraži, ječma, pira i heljde", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 92-93.

[110] „Nabijači cijena dolaze pred prijeki sud", *Hrvatski narod*, 24. i 25. 9. 1941., 1.

[111] *Gospodarstvo*, 22. 11. 1941., 3.

[112] „Odredba Državnog ravnateljstva za prehranu od 3. studenoga 1941. o obvezatnoj predaji viška krumpira i mahunastih plodova komisionarima Državnog ravnateljstva za prehranu" i „Naredba Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu od 19. studenoga 1941. o prometu krumpira i mahunastih plodova", *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 100-102.

[113] *Gospodarstvo*, 24. 10. 1941., 4; 6. 1. 1942., 1.

stavu sa slobodnim tržištem i slobodnim cijenama. Isticao je da nova gospodarska politika radi na dobrobit narodnoga gospodarstva i da seljaštvo preko novoosnovane Hrvatske seljačke gospodarske zajednice ima važnu ulogu u gospodarskom sustavu te da je zajednički interes pospješiti proizvodnju hrane. Naglašavao je potrebu pravedne i jednakomjerne raspodjele hrane na svim područjima te da svaki seljak, radnik i građanin treba imati na umu da višak hrane u njegovu domu treba ljudima u nežitorodnim krajevima.[114]

Mjesni komitet KP Hrvatske Zagreb u svojem je proglasu ta Tothova nastojanja tumačio na ovaj način: „Zalud ih [seljake, op. a.] izdajnički ministar Toth vabi lažnim lijepim riječima da daju svoje žito 'braći u nežitorodnim krajevima i radnicima' jer oni znaju da će svim žitom raspolagati i koristiti se tuđinac preko svojih ustaških slugu, a ne narod."[115]

Seljaci su svoje nezadovoljstvo temeljili na činjenici da za cipele moraju dati 3 m² kukuruza, a prije su morali dati 1 m², te da je cijena sirove goveđe kože, koja se otkupljivala od seljaka, ostala ista. Smatrali su da netko dobro zarađuje, odnosno „pljačka".[116] Pritužbe seljaka bile su upućene i na neredovitu i nedovoljnu opskrbu šećerom, uljem, petrolejem i kožom.[117] Istovremeno je bilo pritužbi na ponašanje seljaštva – lažno su prijavljivali berače kukuruza, a količine namijenjene naknadi za njihov rad otkupljivali su preprodavači po visokim cijenama i onda taj kukuruz prodavali u Dalmaciji i Bosni.[118]

Krajem studenoga 1941. objavljen je i „Proglas hrvatskom seljačkom narodu", koji su potpisali ministar obrta, veleobrta i trgovine Toth i, uime seljaštva, Živan Kuveždić, član Hrvatske seljačke stranke iz Srijema koji se priklonio Ustaškom pokretu.[119] U samom podnaslovu sažeta je poruka o potrebi samoodricanja i poslušnosti, odnosno da se stoka, svinje, mast, loj i ostala hrana prodaju isključivo tijelima koja je odredila država, a ne da „krišom" prodaju hranu pojedincima za veće cijene. Tim se proglasom biranim riječima, bez upotrebe izraza poput švercer ili špekulant, pokušalo odvratiti od prodaje hrane na crnom tržištu.[120]

U studenom 1941. objavljen je u novinama razgovor s ministrom Tothom, nadležnim za prehranu stanovništva. Poruka razgovora svedena je na izjavu da će sve ono što budu imali na raspolaganju pravedno raspodijeliti. Osnovno je pitanje bilo s koliko će hrane država raspolagati.[121] Krajem studenoga stanje

[114] *Gospodarstvo*, 19. 10. 1941., 1.

[115] *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, knj. 1, dok. br. 220.

[116] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, dok. br. 4.

[117] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Velika župa Baranja – nadzor nad razdiobom i racioniranjem namirnica, Br. 8007/1941. od 11. 12. 1941.

[118] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Dopis Velike župe Baranja svim kotarskim oblastima i gradskim poglavarstvima, Br. 8498/1941. od 17. 12. 1941.

[119] Opširnije o djelovanju Kuveždića prije i tijekom Drugoga svjetskog rata vidi: GEIGER, LEČEK, *Krivnja i kazna*, 36-55.

[120] *Gospodarstvo*, 30. 11. 1941., 1.

[121] „Odlučnim mjerama osiguravaju se najpotrebnije zalihe živežnim namirnicama", *Hrvatski narod*, 4. 11. 1941., 8.

s prehranom bilo je takvo da je ravnatelj Državnoga ravnateljstva za prehranu u jednoj okružnici naveo:

> „Pozivaju se sve naslovljene vlasti [velike župe, kotarske oblasti, ispostave kotarskih oblasti i gradska poglavarstva, op. a.] na području cijele države, da odrede najveću štednju s hranom, jer prijeti opasnost da pojedini krajevi budu u pogledu prehrane ozbiljno ugroženi. Domovinska je dužnost svih, a posebno aktivnih krajeva, da svoju potrošnju ograniče na najpotrebnije mjere, da bi se uzmoglo osigurati barem najnužnija hrana cjelokupnom stanovništvu države."[122]

Krajem studenoga 1941. objavljen je u *Hrvatskom narodu* tekst naslovljen „Borba protiv rasipanja", u kojem se potiče stanovništvo na štednju hrane, odjeće i obuće, a o racioniranju se navodi:

> „Sustav racioniranja do sad nije kod nas bio dosljedno provađan, pa su se loše posljedice već počele osjećati. Naša gospodarska politika polazi sada novim putevima upravljanog gospodarstva, kojem se moraju što prije potpuno prilagoditi ne samo proizvođači, nego i potrošači. Naše potrebe moramo smanjiti na najmanju mjeru. Na svim područjima našeg života. […] Treba izbjegavati svako rasipanje […]. […] Državno vodstvo poziva sve bez razlike na suradnju. […]"[123]

U prosincu 1941. Ministarstvo obrta, veleobrta i trgovine donijelo je naredbu o prisilnom otkupu stoke i stočnih proizvoda te stavljanju pod državni nadzor raspolaganja stokom i stočnim proizvodima. ZAPROSTOK je time dobio pravo prisilnim otkupom pribaviti meso, mast i mesne proizvode za potrebe vojske, stanovništva, bolnica i sirotišta. Kazna za nesuradnju bila je visoka novčana kazna, zatvor u trajanju do godinu dana i zapljena stoke. ZAPROSTOK je također naredio da se zasebno održavaju sajmovi za trgovanje rasplodnom stokom po tržišnim cijenama i sajmovi za trgovanje stokom po maksimiranim cijenama te se tamo trebao provoditi „najstroži nadzor".[124]

Poteškoće na nežitorodnim područjima – aneksija, pobuna i oskudica

Prehranu na nežitorodnim područjima tijekom 1941. pratile su poteškoće povezane s vojnim i političkim promjenama, kao i posljedice vrlo sušne godine.[125]

Do potpisivanja Rimskih ugovora, 18. svibnja, novoproglašena država – NDH uspostavljala je vlast na obalnom području, a saveznička talijanska voj-

[122] HR-DARI-14-KON, Br. 4040 od 29. 11. 1941.
[123] „Borba protiv rasipanja", *Hrvatski narod*, 26. 11. 1941., 8.
[124] *Gospodarstvo*, 13. 12. 1941., 8; Božićno izdanje 1941., 23.
[125] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 80 od 13. 11. 1941.

ska to je pokušavala osujetiti.[126] Talijanska je vojska po dolasku ustrojila vojna zapovjedništva u Splitu, Šibeniku, Kninu te u Vrbovskom u Gorskom kotaru. Naredbom zapovjedništva talijanske Druge armije krajem travnja ustrojeni su i civilni komesarijati, koji su bili nadležni i za opskrbu i prehranu stanovništva, zamjenu novčanica te rad komunalnih službi.[127] Krajem travnja 1941., prema ocjeni Talijana, stanovništvo je teško živjelo i trebalo ga je žurno opskrbiti hranom. Prekid rada trgovina i prometa sa zaleđem i između obalnih naselja bio je uzrok niza poteškoća u opskrbi. Civilni komesar za Dalmaciju planirao je postići poboljšanje životnih uvjeta pokretanjem javnih radova, posebice izgradnjom cesta te poticanjem melioracijskih radova na području Metkovića i Bokanjca.[128] Početkom svibnja zabilježene su nestašice pšeničnoga i kukuruznoga brašna, pa time i kruha. U Splitu se po osobi moglo dnevno kupiti 300 g kruha, spravljenog od mješavine kukuruznoga brašna udjela 50% te 30% pšeničnoga i 15% raženoga brašna. U Šibeniku se po osobi dnevno moglo kupiti 250 g kruha, u kojem je udio pšeničnoga brašna bio 50%.[129] Zbog nestašica su se već u svibnju 1941. na splitskom pazaru mogla vidjeti sukobljavanja kupaca oko kupovine ulja, masti, krumpira, graha i jaja.[130]

Na područjima koja je Kraljevina Italija anektirala Rimskim ugovorima nezadovoljstvo stanovništva tijekom srpnja potaknuto je ne samo uklanjanjem hrvatskih natpisa i spomenika nego i skupoćom i nestašicom hrane i druge robe. O tome je Zapovjedništvo hrvatskoga oružništva i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost izvještavala iz Knina Druga hrvatska oružnička pukovnija. Naveli su da stanovništvo na pripojenim područjima očekuje zaštitu države, odnosno NDH.[131] Ministarstvo vanjskih poslova NDH dobilo je u srpnju izvješće iz Splita u kojem je kao velik problem istaknuto dobivanje talijanskih propusnica za putovanje u Split, što je otežavalo dolazak seljaka iz zaleđa u grad – nešto prodati ili pak nešto kupiti. NDH je za lipanj 1941. isplatila hrvatskim činovnicima u Splitu plaće, što talijanske vlasti nisu odobravale, odnosno smatrali su da činovnici ne mogu dobiti plaću od „strane države". Također je navedeno da talijanske vlasti ne koriste riječ „hrvatska država" nego „bivša Kraljevina Jugoslavija". Kao potvrda je naveden primjer jednoga novinskog članka u kojem se govorilo o uvozu hrane iz splitskoga zaleđa, odnosno područja NDH, u Split.[132] Stanje s prehranom na anektiranim područjima otežavao je i dolazak izbjeglica – Židova i Srba koji su bježali s područja NDH. Dio njih raspolagao je s dosta novca kojim su mogli plaćati visoke cijene hrane, što je poticalo trgovanje na crnom tržištu. Predstavnici

[126] O događajima u Dalmaciji tijekom travnja i svibnja 1941. te granicama područja koja je Kraljevina Italija anektirala i vojno zaposjela vidi: BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 17-35, 37-38, 53.

[127] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 148, dok. br. 15 i dok. br. 156.

[128] *Isto*, dok. br. 159.

[129] *Isto*, dok. br. 165.

[130] GRKOVIĆ-JANOVIĆ, *Lujzin dnevnik*, 25.

[131] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 369.

[132] *Isto*, dok. br. 373.

talijanskih vlasti već su tada, u drugoj polovini srpnja 1941., predlagali da bi te izbjeglice, a među njima je bio velik broj Židova, trebalo izmjestiti.[133]

Sredinom kolovoza 1941. stupila je na snagu odredba guvernera Dalmacije o djelovanju i nadležnostima vojnoga suda talijanske Druge armije i nad civilnim pitanjima. Tim je zakonom predviđena smrtna ili doživotna zatvorska kazna za gomilanje hrane, povećanje cijena, nanošenje štete u industriji i poljoprivredi sabotažama ili nekim drugim načinom.[134] Pooštrene su uskoro i mjere za napade na predstavnike talijanske vlasti nakon napada u Splitu koji je u rujnu izveo član Komunističke partije. Talijanske vlasti privele su stanovnike s toga područja grada. Pušteni su nakon ispitivanja i održanog govora u kojem je navedeno da u Splitu talijanska vlast daje više kruha nego stanovništvu u Italiji, a da ih stanovništvo zauzvrat ubija. Također im je rečeno da više neće biti popuštanja i da će za svakoga ubijenoga talijanskog vojnika biti ubijeno 100 talaca. Komunističko glasilo Pokrajinskoga komiteta CK KP Hrvatske *Naš izvještaj* objavilo je tim povodom da Talijane nije nitko zvao da im pomognu i pozivali su na borbu dok „posljednje fašističko pseto ne bude otjerano".[135] Početkom listopada, prema pisanju navedenoga komunističkoga glasila, Splićanke su „nalemale" trgovca krumpirom jer je odbijao prodati krumpir koji je navodno bio za vojsku te su pozvani i karabinjeri. I njih su, navodno, žene fizički napale i na kraju su uspjele kupiti svaka po 6 kg krumpira. Na sličan su način, masovnim okupljanjem, žene iznudile i prodaju ugljena.[136] Prosvjedi žena događali su se i poslije. Krajem godine na Visu, u Komiži, stotinjak žena prosvjedovalo je zbog malih količina brašna koje su se mogle kupiti, pa su intervenirali karabinjeri te su četiri žene uhićene.[137] U izvješću iz prosinca 1941. predstavnik talijanskih vlasti u Splitu iznio je podatak o nestašici mesa, jaja, krumpira i ostalih osnovnih namirnica. Tvrdio je da hrvatski seljaci iz zaleđa Splita drže visoke cijene za hranu i da to vjerojatno čine pod utjecajem „komunističke propagande". Očekivalo se barem malo poboljšanje jer je zadarska tvornica tjestenine do kraja godine trebala isporučiti veće količine tjestenine. U pučkim školama na talijanskom jeziku u Splitu vlast je osiguravala hranu i odjeću i time poticala Hrvate da upisuju djecu u te škole. Otkup maslinova ulja odvijao se u velikoj nesuradnji stanovništva zbog nezadovoljstva otkupnim cijenama i količinama koje su ostavljene po članu obitelji, a osobito je veliko nezadovoljstvo bilo na otocima. Talijanske su vlasti otkupljivale ulje po cijeni od 16 lira po litri, a na crnom tržištu litra ulja dosezala je cijenu od 50 lira. Po osobi je ostavljano 12 l ulja do sljedeće berbe. Na Šolti se primjerice uspjelo u uljari prikupiti samo 3 l ulja, na što su talijanske vlasti odgovorile uhićenjem voditelja uljare.[138]

[133] *Isto*, dok. br. 196, dok. br. 197.
[134] *Isto*, dok. br. 247.
[135] *Isto*, dok. br. 63.
[136] *Isto*, dok. br. 68.
[137] *Isto*, dok. br. 346.
[138] *Isto*, dok. br. 354, dok. br. 427 i dok. br. 430.

Na području velikih župa u sastavu NDH na jadranskom području i u zaleđu stanje je bilo i lošije. U tim krajevima seljaci u pravilu nisu imali na raspolaganju svoju pšenicu za sjetvu, pa im je država omogućavala kupovinu. Krajem kolovoza 1941. Kotarska oblast Crikvenica obavijestila je općinske vlasti da se stanovnici mogu prijaviti za kupovinu ozime pšenice za sjetvu. Upozoreni su da će općinske vlasti nadzirati upotrebu jer se ta pšenica morala koristiti isključivo za sjetvu.[139] I na otoku Braču stanovništvo je sijalo pšenicu, i to na temelju iskustva iz Prvoga svjetskog rata, no to nije bilo dovoljno za prehranu otoka. Na otok je bila dopremljena manja količina marokanske pšenice, koja bi više pogodovala zemlji i klimatskim prilikama. Od četiri seljaka koji su tu pšenicu zasijali samo je uzgajivač iz Selaca bio uspješan.[140]

U srpnju 1941. u Kninu je zbog prekida prometnih veza vladala nestašica hrane. Podžupan Velike župe Bribir i Sidraga, David Sinčić, u izvještaju o pobuni srpskoga stanovništva u Kninu i okolici iznio je mišljenje da i talijanska vojska ne dopušta ili ometa dopremanje hrane iz okolnih sela u Knin. Smatrao je to iredentističkom politikom talijanskih vlasti, koje žele potisnuti hrvatske vlasti i njihovu vojsku.[141] Problemi su se nastavili i u kolovozu. Pobunjenici su blokirali ulaz u Knin, kamo se sklonilo hrvatsko stanovništvo iz obližnjih sela, i oko dva tjedna nije se mogla dopremiti nikakva hrana i druga roba, a iz okolice se hrana prebacivala na bosansko područje.[142] Talijanska vojska nije žurila s uspostavljanjem željezničkoga prometa jer su znali da će četnici odmah oštetiti prugu ako se njome budu koristile hrvatske vlasti. U Kninu ni vojska više nije imala mesa za prehranu. Predstavnici vlasti NDH prozivali su talijansku vojsku zbog trgovanja s ustanicima – za meso su im davali puške i streljivo.[143]

Druga hrvatska oružnička pukovnija iz Knina u svojim izvješćima iz kolovoza pisala je o nizu poteškoća na kninskom i drugim dalmatinskim područjima. Prema njihovim navodima, četnici su kontrolirali sve prilaze Kninu te sprečavali dolazak i pravoslavnom stanovništvu koje je željelo prodavati hranu. Jedina namirnica koja se mogla nabaviti bilo je zelje. Masti, ulja, šećera, riže, brašna, soli, drva i druge robe nije bilo. Brašno dopremljeno u Mostar za Knin sporo se i u malim količinama dopremalo zbog nedostataka prijevoznih sredstava i pogonskoga goriva, ali i zbog lošega stanja vozila zbog nebrige vlasti koja ih je rekvirirala. Trgovci, kad bi i nabavili neke proizvode, prodavali su ih po vrlo visokoj cijeni jer su ih i oni morali nabavljati po visokim cijenama, a oružništvo je, zbog prisutnosti talijanske vojske, djelovalo vrlo ograničeno i nije se suzbijalo trgovanje na crnom tržištu. Mnogi oružnici u Kninu imali su obitelji u anektiranim krajevima te su bili zabrinuti za njihovu opskrbu, posebice djece zbog početka školske godine. Osobito je teško stanje bilo na oto-

[139] HR-DARI-458-OS, II-1087-1941.
[140] *Gospodarstvo*, 10. 1. 1942., 5.
[141] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 382.
[142] *Isto*, dok. br. 387.
[143] *Isto*.

cima. Mnoge pomorske linije bile su ukinute ili je promet ometala talijanska vojska. Na makarskom području česte su bile pojave da pojedinci i skupine uzimaju ili uništavaju usjeve i voće, a talijanska vojska to nije sprečavala.[144] Slaba opskrba Knina nastavila se do kraja 1941., što je prema mišljenju vlasti NDH bila posljedica bliske suradnje talijanske vojske i četnika.[145] Krajem prosinca 1941. David Sinčić, tada župan Velike župe Bribir i Sidraga, u izvješću je naveo da je u Kninu i okolici bilo pravoslavnoga stanovništva koje se nije slagalo s napadima ustanika i željeli su smirivanje stanja. Također je napomenuo da su u Knin dolazili glavari pravoslavnih sela koji su izabrani tijekom pobune te da se i tim selima davala pomoć u hrani. Sinčić je smatrao da bi dopremanje većih količina hrane pomoglo smirivanju prilika na kninskom području.[146] O stanju u Kninu nalazimo podatke i u komunističkim izvješćima, koja navode da stanovnici Knina ne dobivaju ni kruh ni puru te su dva dana prosvjedovali i zahtijevali da im se podijele bonovi za hranu.[147] Glasilo Pokrajinskoga komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju *Naš izvještaj* pisalo je početkom kolovoza i o stanju prehrane u sjevernoj Dalmaciji i zapadnoj Bosni, gdje je tijekom ljeta izbio ustanak protiv vlasti NDH. Naveli su da stanovništvo na tim područjima za pripravu kruha koristi ne samo zob nego i smjesu mljevene kore drveta i mekinja.[148] Netom poslije Pokrajinski komitet KP Hrvatske za Dalmaciju dao je upute rukovoditeljima Narodnooslobodilačkoga pokreta u Dalmaciji o ustroju Narodnooslobodilačkoga fronta. U uputama su naveli da se treba oružano suprotstaviti talijanskoj vojsci i ustašama kod otkupa i bilo kakvih novčanih davanja. Poticali su sabotaže u industriji i prometu. Naglašavali su da su okupatori srušili vrijednost staroga novca i razmjenjuju ga za „bezvrijedni osovinski novac" i bonove, koji su zapravo bili sastavni dio sustava racionirane prehrane. Skupoću i nestašice tumačili su posljedicom izvoza hrane iz zemlje.[149] Oko dva mjeseca poslije Kotarski komitet KP Hrvatske Šibenik obratio se stanovništvu na području sjeverne Dalmacije s porukom: „Nedajmo fašistima ni jednu žlicu ulja, ni jedno kilo krumpira, ni jedno kilo ribe, povrća, kao i ostalih proizvoda. Nedajmo drva, sabotirajmo, skrijmo i uništimo svu hranu i sve što bi fašistima poslužilo u borbi protiv SSSR-a." Pozivali su na nasilan otpor „rekviriranju hrane" i tražili svu potporu za partizane kao čin otpora protiv fašizma i znak potpore „herojskoj Crvenoj armiji".[150] U proglasima koje su komunisti upućivali bio je niz nastojanja da se mjere koje poduzimaju državne vlasti ospore ili smatraju lažnim ili nedobronamjernim, primjerice izgradnja kuća za radnike ili pak koloniziranje seljaka iz Dalmacije u Slavoniju.[151]

[144] *Isto*, dok. br. 398 i dok. br. 403.
[145] *Isto*, dok. br. 419.
[146] *Isto*, dok. br. 431.
[147] *Isto*, dok. br. 123.
[148] *Isto*, dok. br. 15.
[149] *Isto*, dok. br. 34.
[150] *Isto*, dok. br. 72.
[151] *Isto*, dok. br. 6 i dok. br. 74.

U prvoj polovini rujna 1941., s obzirom na preuzimanje vojne i civilne uprave u Razvojačenom pojasu na području NDH, zapovjedništvo talijanske Druge armije izdalo je naredbu da će svi koji ugrožavaju sigurnost talijanske vojske i oštećuju industrijska postrojenja i prometnice biti strijeljani.[152] To je trebalo izravno utjecati i na prehranu i opskrbu, koje su bitno ovisile o urednom prometu. Predstavnik NDH pri zapovjedništvu talijanske Druge armije u listopadu 1941. obratio se svim velikim županama u Razvojačenom pojasu vezano za stanje prehrane. Istaknuo je naslijeđene loše prehrambene prilike i prethodnu sušnu godinu te ratne okolnosti kao uzroke velikih poremećaja u prehrani. Nadalje je naglasio da se zbog svega navedenog moralo ranije posegnuti za urodom iz 1941. Stanje s mesom i masti bilo je loše jer se kukuruz nije mogao koristiti za tov svinja nego za prehranu ljudi. Pozivao je na „najracionalnije gospodarenje" hranom jer se na viškove do sljedeće žetve i berbe nije moglo računati. Potrošnja živežnih namirnica morala se svesti na najnužniju moguću mjeru.[153]

U studenom 1941. predstavnici Velike župe Cetina sa sjedištem u Omišu dogovorili su razmjenu cementa za hranu s predstavnicima talijanske vlasti u Splitu. Unatoč tome, vijesti krajem godine o stanju s prehranom na omiškom i sinjskom području bile su i dalje loše.[154] Zabilježeni su i slučajevi pretresa kuća u selima oko Omiša i tada su stigli prigovori da je talijanska vojska oduzimala vrednije predmete te posebice hranu i sapun.[155] Krajem prosinca žene iz Jesenica i Podstrane prosvjedovale su u Omišu zbog slabe opskrbe hranom i navodno se fizički sukobile s predstavnicima vlasti NDH. Slični događaji zabilježeni su i u Solinu.[156]

Tijekom prosinca 1941. i u Dubrovniku je situacija s prehranom bila loša i stanovništvo je dobivalo samo kukuruzno brašno. Kruh se mogao teško kupiti. Trgovci su skrivali namirnice, a potom ih prodavali po iznimno visokim cijenama. Hrana se nije dopremala zbog prometnih poteškoća.[157]

U primorskim krajevima probleme u prehrani prouzročila su i razna ograničenja koja je nametala talijanska vojska vezano za ribolov. U studenom je ograničeno područje za ribarenje hrvatskim ribarima na graničnim područjima između Kraljevine Italije i NDH.[158] Nekoliko mjeseci prije vlasti NDH nastojale su suzbiti ribolov s eksplozivnim napravama. Ministarstvo narodnoga gospodarstva tražilo je od kotarskih vlasti u Crikvenici da poduzmu na svojem području oštre mjere protiv počinitelja.[159] Tada se od ribara tražilo da poštuju pravila o zamračivanju tijekom noćnoga ribolova, a zbog kršenja

[152] *Isto*, dok. br. 277.
[153] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 80 od 13. 11. 1941.
[154] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 338 i dok. br. 425.
[155] *Isto*, dok. br. 408.
[156] *Isto*, dok. br. 132 i dok. br. 137.
[157] *Isto*, dok. br. 430.
[158] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, dok. br. 42; BARIĆ, „Pomorstvo NDH u okolnostima talijanske prisutnosti na istočnoj obali Jadrana (1941-1943.)", 373.
[159] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 13 od 3. 6. 1941.

te odredbe mogli su izgubiti pravo odlaska u ribolov.[160] Da bi se poboljšala prehrana, u kolovozu 1941. Velika župa Vinodol i Podgorje naložila je da se ulovljena riba mora usmjeriti na prehranu stanovništva, posebice za usoljavanje. Ako bi se pojavili viškovi, primjerice srdele ili tune, uz dopuštenje lokalnih vlasti mogle su se prodati i izvan kotara i župe, na anektirano područje.[161] Kotarske vlasti u Crikvenici tražile su u rujnu 1941. da se popišu količine bačvi s usoljenom ribom.[162] Tada je Kotarska oblast Novi izvješćivala o velikom pomanjkanju brašna, šećera i masti i da prijeti glad. U svojim brzojavima u Koprivnicu, Viroviticu i Slatinu, u kojima traže brašno i šećer, navode da su poslane i vreće i izvršena uplata. Traženu mast, koja je posljednji put dijeljena u kolovozu, nisu mogli dobiti jer su sve zalihe bile rezervirane za vojsku, pa su upućeni na manje proizvođače – mesare, uz prethodno dopuštenje Državnoga ravnateljstva za prehranu.[163] U listopadu 1941. općinska poglavarstva na crikveničkom području trebala su potaknuti trgovce da nabave s ogulinskoga područja kupus za kiseljenje i spremanje za prehranu tijekom zime.[164]

Sol je bila važna namirnica za konzerviranje hrane i dakako za svakodnevnu upotrebu. U prosincu 1941. upozorene su velike župe u Razvojačenom pojasu da se pojedincima omogućava u veleprodaji kupovina velikih količina soli te da se tako narušava redovita opskrba svih građana. I u maloprodaji je trebalo paziti da se pojedincima prodaje sol prema raspoloživim zalihama.[165]

Ograničenja kretanja s jednoga na drugo područje bila su česta, a to je remetilo trgovanje, pa i obradu zemlje. Osobito je to pogađalo one koji su htjeli putovati iz Razvojačenoga pojasa pod talijanskim nadzorom ili u njega. Zakonitim načinom putovanja smatrao se onaj s posebnim propusnicama ili se osoba izlagala mogućnosti da ju talijanske vlasti uhite.[166] Na obalnom području problemi s obradom zemlje bili su vezani i za mogućnost prelaska nove granice prema anektiranim područjima. Tako su primjerice stanovnici općine Selce u studenom 1941. upozoravali da im još nije riješeno pitanje pristupa posjedima na Krku.[167] Talijanska je vojska uhićivala one koji su pokušavali barkama otići u svoja polja na Krk.[168]

[160] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 127 od 17. 6. 1941.
[161] HR-DARI-458-OS, I-1012-1941.
[162] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 1161 od 9. 9. 1941.
[163] HR-DARI-14-KON, Kotarska oblast Novi, Br. 2196/1941. (nije naveden datum, ali se iz sadržaja može zaključiti da je dokument iz rujna 1941.) i Br. 2376 od 17. 9. 1941.
[164] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 1591 od 14. 10. 1941. i Dopis općine Selce Velikoj župi Vinodol i Podgorje, B.B. od 14. 5. 1942.
[165] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Taj. br. 172 od 29. 12. 1941.
[166] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Taj. br. 148 od 16. 12. 1941.
[167] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Taj. br. 95 od 22. 11. 1941.
[168] HR-DARI-458-OS, Općinsko poglavarstvo Selce, Br. 19 od 15. 1. 1942.

Sumiranje stanja – loša organizacija, nedostatak „svijesti i savjesti" i nemiri

Državne vlasti bile su svjesne da je stanje s prehranom tijekom 1941. loše. Prikupljeno je oko 11.000 vagona pšenice i smatralo se da do sljedeće žetve manjak krušne hrane iznosi oko 20.000 vagona. Nastojanja da se uveze pšenica, kukuruz i svinje te razmijeni soja za sjeme suncokreta nisu se odvijala prema planu.[169] Kako se zaključilo na sjednici Državnoga gospodarstvenog povjerenstva:

> „Pokušalo se nabaviti na svim stranama. U Njemačkoj dobivena su samo obećanja, u Mađarskoj [se] nije uspjelo kupiti ništa, od strane Bugara je također izjavljeno da nam ništa ne mogu dati. Rumunji su nam stavili neku mogućnost dobave u izgled, pa se sada tamo nalazi naše izaslanstvo na pregovorima."[170]

Državno ravnateljstvo za prehranu procijenilo je svoje gubitke krajem 1941. godine na oko 10 milijuna kuna – zbog krađa hrane iz silosa i iz velikih pošiljki prevoženih željeznicom ili teretnim vozilima. Najviše su bili pogođeni Plodine d. d. i komisionari, a kao primjer je navedeno otuđivanje hrane u južnim dijelovima Bosne i istočnoj Hercegovini.[171]

Neuspjeh otkupa viška poljoprivrednih proizvoda povezivao se s nastavkom „slobodne trgovine" te s činjenicom da su komisionari – nakupci uime Državnoga ravnateljstva za prehranu otkupljivali hranu koja je zbog izostanka jake državne kontrole u velikoj mjeri završila na crnom tržištu. Preko dnevnoga tiska zaprijetilo se komisionarima da će biti strogo kažnjeni ako ne budu vagali hranu, nego procjenjivali količine „odoka", a predviđene su bile i kazne zbog neurednih blagajničkih knjiga.[172]

Od sredine prosinca 1941. kruh je trebalo pripravljati isključivo od mješavine pšenice i kukuruza, a udio pšenice nije trebao prelaziti 50%. Zalihe kukuruza od prethodne godine bile su potrošene već u proljeće – većinom za vojne potrebe. Prinos kukuruza ujesen 1941. bio je manji, a kvaliteta zrna lošija zbog kišnoga vremena. Tek ubran kukuruz morao se sušiti prije mljevenja. Najavljeno je također da se više neće na predaju viškova gledati kao do tada „s mnogo premnogo obzira i mlitavosti jer su i vojska i stanovništvo nežitorodnih krajeva bili slabo opskrbljeni".[173]

Zapovjedništvo II. domobranskog zbora sa sjedištem u Brodu na Savi / Slavonskom Brodu u svojem izvješću s početka prosinca 1941. očitovalo se

---

[169] JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 64, Zapisnik sjednice od 3. 9. 1941.; 67, Zapisnik sjednice od 5. 9. 1941.; 113, Zapisnik sjednice od 9. 12. 1941.; 125, Zapisnik sjednice od 3. 1. 1942.; 266, Zapisnik sjednice od 25. 8. 1942.

[170] *Isto*, 125, Zapisnik sjednice od 3. 1. 1942.

[171] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1942., dok. br. 6.

[172] „Upozorenje komisionarima da postupaju po odredbama Državnog ravnateljstva za prehranu", *Hrvatski narod*, 8. 10. 1941., 11.

[173] *Gospodarstvo*, 6. 12. 1941., 5.

i o stanju prehrane, posebice na području južno od rijeke Save – na poprištu borbi s ustanicima. Na tim se područjima oskudijevalo u hrani; brašno, meso, mast, šećer i riža mogli su se kupiti jedino na crnom tržištu po iznimno visokim cijenama. To je izazivalo nezadovoljstvo stanovništva. Stalno su u optjecaju bile i razne glasine, pa su ljudi zbog bojazni da će doći do „rekviriranja", odnosno prisilnoga otkupa, preuranjeno klali nedovoljno utovljene svinje. Nadalje su upozoravali da njemačka vojska za svinje, mast, maslac i druge namirnice plaća iznimno visoke cijene proizvođačima, pa su tražili da se i to regulira. Smatrali su da je očekivano da proizvođači u nesigurnim ratnim vremenima prodaju onome tko ponudi bolju cijenu. Zaključak je bio da je život stanovništva na područjima gdje je dolazilo do borbi s pobunjeničkim skupinama prilično težak. Zapovjedništvo II. domobranskog zbora smatralo je da se nešto žurno mora poduzeti da bi se spriječilo gladovanje i „reakcija stanovništva" koja bi dovela do „teških posljedica za državu".[174]

Upozorenje na nedostatke u sustavu prehrane koji bi mogli dovesti do nemira uputilo je u studenom i poglavarstvo grada Osijeka, sjedišta Velike župe Baranja. Istaknuta je opasnost da gradovi, osobito oni s većim brojem radnika, neće moći prehraniti svoje stanovnike. Smatrali su Državno ravnateljstvo za prehranu „centralističkom i birokratskom" ustanovom koja radi „konfuzno" – objavljuje velik broj odredbi i uputa koje nisu bile razumljive ni stručnim osobama, a navodno su bile i proturječne. I rad ZAPROSTOK-a ocijenjen je lošim. Nadalje su kritizirani i proizvođači i potrošači: prvi zbog odnosa prema otkupu, odnosno skrivanja hrane, a potrošači su pak upućivali preuveličane potrebe za hranom jer su im isporučivane male količine. U dopisu se pozivalo na stvarno i neuljepšano gledanje na stanje: „[…] da naš narod nema svijesti i savjesti" te da treba računati „sa psihom naroda sa svim njegovim vrlinama i manama, a ne pretpostavljati da je naš narod svjestan, discipliniran i nesebičan, ako to praktično nije." Kazne predviđene za kršenje odredbi o otkupu i prehrani bile su stroge, ali se nisu dosljedno primjenjivale, što je onda, prema nekim mišljenjima, slabilo autoritet države.[175]

I Komunistička partija počela je krajem godine davati upute o prehrani, opskrbi i bojkotu otkupa. Početkom prosinca CK KP Hrvatske uputio je svim partijskim tijelima i vojnim postrojbama Okružnicu br. 4. Među ostalim, u njoj se objašnjava djelovanje narodnooslobodilačkih odbora (NOO) na oslobođenim područjima. Osim pomaganja i opskrbe partizana, zadatak im je trebao biti i opskrba i prehrana civilnoga stanovništva, posebice siromašnih te obitelji poginulih i aktivnih partizana. Oni su trebali rukovoditi proizvodnjom, trgovinom i prometom na svojem području. Materijalna sredstva trebali su prikupljati u Narodnooslobodilački fond – skupljati sve što stanovništvo daje u novcu, hrani, odjeći i dr. Na neoslobođenim područjima trebali su, uz promidžbeni rad u korist partizana i SSSR-a – „zaštitnika svih ugnjetavanih i

[174] *Građa za historiju NOP-a u Slavoniji*, dok. br. 207, dok. br. 214 i dok. br. 230.

[175] HR-DAOS-1177-OFSH, Javna djelatnost 1925/1943., Dopis gradskog poglavarstva u Osijeku Velikoj župi Baranja, Br. 7004 od 19. 11. 1941.

porobljenih" – sprečavati prodaju hrane „fašističkim okupatorima" te ometati izvoz hrane i svih drugih proizvoda u Njemačku i Italiju. Nadalje su trebali poticati borbu protiv otkupa i oružani otpor seljaka oduzimanju stoke. Na područjima gdje nije bilo moguće osnovati NOO trebali su djelovati tzv. akcioni odbori. U Okružnici br. 4 istaknuti su i zadaci Antifašističkoga fronta žena. Njihov je zadatak bio protiviti se izvozu hrane i drugih dobara u „zemlje tlačiteljice", voditi borbu za dostatnu prehranu, istupati protiv skupoće te protiv odlaska radnika u Njemačku.[176]

S manjim vremenskim odmakom predstavnici vlasti NDH sumirali su glavne slabosti prehrambene politike vođene tijekom 1941. Kao problemi istaknuti su „loša organizacija na terenu" te neodgovorno ponašanje potrošača i proizvođača, ponajprije vezano za masovnu pojavu krijumčarenja.[177] Uvođenje državnoga monopola na raspolaganje žitaricama trebalo je donijeti poboljšanje. Neki su smatrali da je to samo formalni čin jer je i do tada isključivo pravo otkupa poljoprivrednih proizvoda imala država putem posrednika, koji nisu bili strogo nadzirani. Nadalje se rješenje poteškoća s prehranom vidjelo u prikupljanju stvarnih podataka o količini zasijanih površina, o zalihama i o potrebama za hranom stanovništva na nerodnim područjima i u gradovima te za potrebe vojske. Sljedeća gospodarska godina trebala je donijeti poboljšanje ustrojstvom jedinstvene ustanove za otkup proizvoda.[178] Velike nade polagale su se u djelovanje zadruga, pa se radilo i u smjeru preustroja krovne zadružne ustanove.[179]

Godina se nastojala zaključiti optimistično. U javnosti se o otkupu i seljacima nadalje govorilo vrlo pozitivno. Isticana je važnost seljaka kao onih koji državi daju „kruha i ruha". Hvalila se i svijest seljaštva o dobrobiti zajednice, osobito u istočnom Srijemu, gdje je ponajprije Agrarija, zadruga Njemačke narodne skupine, otkupljivala hranu od njemačkoga stanovništva. Suradnja seljaka i vlasti istaknuta je kao osnova za dobru i urednu opskrbu stanovništva. Seljaci su, prema navodima iz novina, ustupali viškove za pomoć siromašnoj braći.[180] Promidžba, uobičajeno, nije bila odraz stvarnoga stanja. Objavljivane su u novinama i vijesti o dopremanju preuveličanih količina hrane u Zagreb, čime je trebalo suzbiti nezadovoljstvo Zagrepčana, no istovremeno se time izazvalo nezadovoljstvo stanovnika nekih drugih gradova.[181]

Podaci o lošem stanju na području NDH širili su se i izvan granica, što se nastojalo spriječiti. Zatraženo je da svi koji organiziraju putovanja pojedinaca i skupina – sportaša, raznih stručnjaka i časnika – u inozemstvo paze da se ne iznose „neistine" ili pak istiniti podaci, ali „neumjesni", o lošim prehram-

[176] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*, dok. br. 124.
[177] *Gospodarstvo*, 10. 3. 1942., 1.
[178] *Gospodarsko zakonodavstvo NDH*, 190-191; JAREB, *Državno gospodarstveno povjerenstvo NDH*, 266, Zapisnik sjednice od 25. 8. 1942.
[179] „Novi zadaci hrvatskog zadrugarstva", *Hrvatski narod*, 3. 1. 1942., 8.
[180] „Visoka svijest seljaštva", *Hrvatski narod*, 7. 12. 1941., 8; *Gospodarstvo*, 23. 12. 1941., 1.
[181] BARIĆ, „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata", 117-118.

benim prilikama, slaboj opskrbi i unutarnjim nemirima – djelovanju četnika i partizana.[182]

Mišljenje njemačkih predstavnika u Zagrebu bilo je da Ustaški pokret tijekom 1941. nije postigao znatniji napredak u pridobivanju hrvatskoga seljaštva, koje je i dalje bilo „ravnodušno", ali široko rasprostranjena ideja samostalne države nije dovela do izravnoga otpora. Smatrali su da se to može lako promijeniti.[183]

***

Razdoblje od travnja do prosinca 1941., uz brojne političke promjene i vojna djelovanja, i na području NDH i na hrvatskim područjima koja je anektirala i vojno zaposjela Kraljevina Italija, bitno je obilježilo nastojanje da se osigura hrana za vojne potrebe te opskrbi i civilno stanovništvo. Sustav racionirane opskrbe teško je mogao funkcionirati zbog zapodjenutih oružanih borbi, nesuradnje stanovništva – proizvođača i potrošača, te činjenice da je većina hrane završavala na crnom tržištu. To je već u prvoj ratnoj godini dovelo u težak položaj stanovništvo na nežitorodnim područjima i stanovnike pojedinih većih mjesta i gradova. Izlaz se tražio u uvozu hrane dostatne barem do proljeća iduće godine, kad je dozrijevanje povrća i voća moglo premostiti vrijeme do nove žetve.

Arhivski izvori

HR-DAGS-166-OPG: Hrvatska, Državni arhiv u Gospiću, fond 166, Općinsko poglavarstvo Gračac 1941-1943.

HR-DAOS-1177-OFSH: Hrvatska, Državni arhiv u Osijeku, fond 1177, Osobni fond Stjepan Heffer.

HR-DAPŽ-16-KOP: Hrvatska, Državni arhiv u Požegi, fond 16, Kotarska oblast u Požegi.

HR-DARI-14-KON: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, fond 14, Kotarska oblast Novi.

HR-DARI-458-OS: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, fond 458, Općina Selce.

HR-DAST-409-SUPD: Hrvatska, Državni arhiv u Splitu, fond 409, Sekretarijat unutrašnjih poslova za Dalmaciju.

HR-HDA-217-MSG NDH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 217, Ministarstvo seljačkog gospodarstva Nezavisne Države Hrvatske.

HR-HDA-220-MNG NDH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 220, Ministarstvo narodnog gospodarstva Nezavisne Države Hrvatske.

[182] *Regesta dokumenata za historiju NOB-e*, god. 1941., dok. br. 771.

[183] SUNDHAUSSEN, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum*, 234-235; SUNDHAUSSEN, *Gospodarska povijest NDH u nacionalsocijalističkom veleprostoru*, 260-261.

HR-HDA-226-MZU NDH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo zdravstva i udružbe Nezavisne Države Hrvatske.

Objavljeni izvori

Gospodarsko zakonodavstvo Nezavisne Države Hrvatske, knj. II. Zagreb: Konzorcij „Gospodarstvo", 1942.

Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knj. I. Slavonski Brod: Historijski arhiv u Slavonskom Brodu, 1969.

JAREB, Jere. *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od kolovoza 1941. do travnja 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Hrvatski državni arhiv, 2001.

Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata, knj. 1. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1981.

Regesta dokumenata za historiju NOB-e, sv. I. Zagreb: Arhiv SR Hrvatske, 1964.

Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, knj. 1. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945"; Redakcijski odbor Savjeta za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945", 1981.

Sjeverozapadna Hrvatska u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, knj. 2. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske; Savjet za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945"; Redakcijski odbor Savjeta za izdavanje „Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945", 1984.

Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske. Godina 1941. Zagreb: Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, 1941.

Tisak

Hrvatska privreda / Gospodarstvo (Zagreb), 1941-1942 (7. listopada 1941. promjena naziva lista).

Hrvatski narod (Zagreb), 1941-1942.

Literatura

BARIĆ, Nikica. „Pomorstvo NDH u okolnostima talijanske prisutnosti na istočnoj obali Jadrana (1941-1943.)". *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58 (2016): 359-382.

BARIĆ, Nikica. „Prehrana grada Sarajeva tijekom Drugoga svjetskog rata". *Časopis za suvremenu povijest* 56 (2024), br. 1: 115-138.

BARIĆ, Nikica. *Ustaše na Jadranu. Uprava Nezavisne Države Hrvatske u jadranskoj Hrvatskoj nakon kapitulacije Kraljevine Italije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012.

GEIGER, Vladimir. *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Dom i svijet, 2001.

GEIGER, Vladimir; LEČEK, Suzana. *Krivnja i kazna. Politika odmazde i sudski proces ministru u Vladi NDH Živanu Kuveždiću 1948. – 1949*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2018.

GRKOVIĆ-JANOVIĆ, Snježana. *Lujzin dnevnik. Dnevnički zapisi Lujze Janović-Wagner iz Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.

KARAKAŠ OBRADOV, Marica. „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine". *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 801-826.

KARAKAŠ OBRADOV, Marica. *Novi mozaici nacija u „novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.

KOSNICA, Ivan. „Socijalne i ekonomske odredbe u pravnom poretku Banovine Hrvatske". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 74 (2024), br. 1: 71-98.

LAJNERT, Siniša. „Ustroj Hrvatskih državnih željeznica". *Arhivski vjesnik* 46 (2003), br. 1: 101-129.

LEČEK, Suzana. „Narodni poslanik Hrvatske seljačke stranke i njegov kotar: djelovanje Stjepana Hefera na osječkom i valpovačkom području (1924-1941.)". *Scrinia Slavonica* 8 (2008), br. 1: 189-240.

SUNDHAUSSEN, Holm. *Gospodarska povijest Nezavisne Države Hrvatske u nacionalsocijalističkom veleprostoru 1941. – 1945. Propast jedne eksploatacijske strategije*. Zagreb: Plejada, 2025.

SUNDHAUSSEN, Holm. *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Großraum 1941-1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983.

ŠUTE, Ivica. „POGOD i organizacija prehrane u Banovini Hrvatskoj". U: *Spomenica Josipa Adamčeka*, ur. Drago Roksandić i Damir Agičić. Zagreb: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; FF press, 2009, 429-457.

ŠUTE, Ivica. „Put za Donji Lapac ili kako je Banska Vlast postupala sa spekulantima u Banovini Hrvatskoj". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 37 (2005), br. 1: 255-282.

ZATEZALO, Đuro. *Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945*. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1978.

SUMMARY

Nutrition of the Population in the Croatian Territories during the War Months of 1941

This article examines the provision of food during wartime, an issue of fundamental importance that profoundly shaped both state policy and everyday life. Ensuring an adequate food supply was a complex and demanding task, particularly under conditions of political instability, military conflict, and economic disruption. Measures such as food rationing and the compulsory procurement of agricultural surpluses, commonly introduced in times of crisis and war, had already been implemented in the Croatian territories before the collapse of the Kingdom of Yugoslavia. Established in 1939, the Banovina of Croatia sought to improve food supply and nutritional conditions, which had been adversely affected by natural disasters and livestock diseases.

The disintegration of the Kingdom of Yugoslavia and the proclamation of the Independent State of Croatia in April 1941 created additional challenges for agricultural production, the procurement of foodstuffs, and the supply of the population, particularly workers, civil servants, and inhabitants of underdeveloped, non-grain-producing regions. A variety of factors disrupted the regular provision of food, including the presence of numerous military formations, the repressive policies of the Ustaša regime, peasant dissatisfaction with official purchase prices, limited support for the new authorities, and the activities of communist- and Chetnik-led insurgent groups. Even when food was successfully procured, transport and distribution were frequently hindered by military operations and acts of sabotage.

Food smuggling and black-market trading became widespread phenomena. In response, the authorities combined intensive propaganda campaigns with punitive measures, including the use of summary courts. Already during the first year of the war, state officials recognised that inadequate supplies and deteriorating living conditions could become a powerful source of social discontent and a factor capable of uniting diverse groups in resistance to the regime - an opportunity particularly exploited by the Communist Party of Yugoslavia. According to reports by German representatives in Zagreb, the Ustaša regime achieved little success in winning over the Croatian peasantry during 1941, which remained largely indifferent towards the regime.

In the Croatian territories annexed by the Kingdom of Italy, the Italian authorities attempted to secure popular support through more regular food supplies and the organisation of public works programmes. However, these efforts met with only limited success, not least because of the activities of the communist led insurgents.

Keywords: Second World War; Independent State of Croatia; territories annexed by the Kingdom of Italy; food rationing; food procurement; black market; smuggling; Communist Party of Yugoslavia